

Franz Mehring

Gustav II Adolf

Frams förlag 1924
Översättning Ture Nerman

Innehåll

1. Jesuitism, calvinism, lutherism.	1
2. Tyska reformationens perioder.....	5
3. Trettioåriga kriget.....	12
4. Gustav Adolfs svenska politik.....	17
5. Gustav Adolfs tyska fälttåg.	21
6. Gustav Adolfs historiska ställning.	26
7. 30-åriga krigets slut.	29
Efterskrift.	30

1. Jesuitism, calvinism, lutherism.

Det har blivit tradition att kalla 30-åriga kriget ett religionskrig. Dock visar redan en flyktig blick på dess yttre förlopp skröpligheten i denna uppfattning. Det europeiska resultatet av kriget var att den spanska hegemonien avlöstes av den franska, och Frankrike var en katolsk makt likaväl som Spanien. De protestantiska delfurstarna i Tyskland stod under beskydd av den katolske kungen i Frankrike och t. o. m. av storturken i Konstantinopel. När Gustav Adolf bröt in i Tyskland, under förevändning att rädda protestantismen, nekade honom de protestantiska Nederländerna sitt förbund, däremot hade han att börja med påvens välsignelse över sig. Och så skulle man kunna anföra dussintals fall, där katoliker kämpade mot katoliker, protestanter mot protestanter, katoliker för protestanter, protestanter för katoliker.

Men det skulle vara att kasta ut barnet med badvattnet, om man sade, att religionen inte haft något att göra med 30-åriga kriget. Däremot talar talrika manifestationer av de kämpande. Otoliga har med hänförelse gått i döden för den heliga Guds moder eller »den rena läran» eller någon annan religiös symbol, som vi i våra dagar inte längre förstår. Om man kan anföra dussintals fall, då folk av samma religion slogs inbördes, så kan man också anföra dussintals, då den religiösa bekännelsen skilde eller band samman. England och Holland kämpade under protestantismens baner mot det katolska Spanien, däremot sammanband jesuitismen Spanien med Österrike. Påståendet, att man måste lämna religionen helt ur spelet för att riktigt kunna bedöma 30-åriga kriget, är lika felaktigt som påståendet att detta krig var ett religionskrig. Den historiska materialismen förnekar ingalunda som perfida eller okunniga människor brukar förebrå den, att den religiösa hänförelsen spelat en stor roll i historien. Fastmer erkänner den fullkomligt denna drivfjäder för den historiska utvecklingen. Den påstår bara, att den lika lite som varje annan ideologi är yttersta grunden till denna utveckling, vilkens grund endast får sökas på det ekonomiska området.

Med den ledtråden finner man då också utvägen ur den hopplösa urskog av motsägelser, vari den måste råka in, som vid bedömandet av 30-åriga kriget antingen uteslutande eller också inte alls vill ta hänsyn till den religiösa synpunkten. Det gäller enligt Marx' ord att skilja på den materiella omvälvningen i de ekonomiska produktionsbetingelserna och de ideologiska former, vari människorna blir medvetna om denna konflikt och utkämpar den. De formerna var på 1600-talet övervägande religiösa, inte så starkt religiösa som på 1500-talet, men ännu mycket starkare religiösa än på 1700-talet, i vars slut franska revolutionen först fullständigt avkastade det religiösa höljet och fullbordades i rent världsliga tankeformer. Men frågar man, varför de europeiska klasserna och folken från 1600-till 1700-talet varit medvetna om sina materiella motsättningar just i religiösa former, så blir svaret: därför att i det romerska världsríkets sammanstörtande den kristna kyrkan räddade resterna av den antika kulturen åt dessa klasser och folk, därför att den ett helt årtusende ledde den europeiska Occidentens hela materiella liv, därför att den därigenom också hade indränkt detta liv fullständigt med religiös anda.

Den medeltida kyrkan var under religiösa former en ekonomisk makt. Denna makt måste falla sönder så snart dess särskilda produktionsbetingelser sönderföll, men så mycket mer räddningslöst ju snabbare det kapitalistiska produktionssättet växte fram. Sedan Kommunistiska Manifestet har denna världshistoriska process så ingående och så ofta framställts i den socialistiska litteraturen, att vi vågar förutsätta den som bekant för våra läsare. En väldig omvälvning av produktionssättet förändrade från grunden de europeiska folkens ställning till medeltidens kyrka. Från en hävstång för den feodala produktionen blev kyrkan ett hinder för den kapitalistiska produktionen. Den fullgjorde inte längre sina gamla tjänster men gjorde alltjämt anspråk på lönen för dessa tjänster. Den höll så mycket mer

hårdnackat fast vid sin makt, ju mer rätten, som en gång stått bakom denna makt, upplöste sig i tom dunst. Romerska kurian sög ur folkens ådror den sista blodsdroppen, den sista mörken ur deras ben. För dem alla blev en uppgörelse med påvedömet en obönhörlig nödvändighet. Denna uppgörelse med en ekonomisk makt, som härskade under religiösa former, kunde endast ske som ett ekonomiskt motstånd under religiösa former. Teologien hade under medeltiden genomträngt hela tänkandet, hela undervisningen, alla vetenskaper, i mån man den tiden kunde tala om sådana. Visserligen uppstod i humanismen redan de första ansatserna till en rent världslig bildning, men de var kaviar för folket. Humanismen kunde inte ens ställa upp åt de härskande klasserna den nödiga ämbetsmannapersonalen; de var för sina regerings- och förvaltnings syften ännu alltjämt hänvisade till andliga ståndets hjälp. Ja, än mer: den medeltida kyrkans förfall förde att börja med till en stegring av de religiösa lidelserna. De katolska andliga har på sitt sätt lika rätt, när de i vår tid säger, att reformationens »rena lära» förde till socialismens gudlöshet, som de protestantiska andliga har rätt på sitt sätt då de säger, att »den rena läran» åstadkom ett förinnerligande och fördjupande av den religiösa känslan, inte minst även inom katolicismen. Fast de katolska andliga ser därvid något längre än de protestantiska.

Ju högre kapitalismen utvecklade sig och med den vetenskapen och samhället och naturen, desto mer avslöjade sig den samhällliga och naturliga livsprocessens hemligheter och därmed förtorkade all religions rötter. Men dessa rötter fick att börja med nya safter, när den medeltida naturalhushållningen under rysliga fador började duka under för den moderna panning- och industrihushållningens ödeläggande verkan och folken inte kunde för sig förklara denna revolution, som piskade dem med eldgissel, på annat sätt än som en straffdom från överjordiska makter. Följden var en dyster och grym trosfanatism, sådan den livsglada katolicismen under medeltiden aldrig hade känt maken till. Den tycktes göra den europeiska Occidenten till ett dårhus, vilket just i 30-åriga kriget av sina besatta invånare antände i alla fyra hörnen. Emellertid måste den i längden försvinna med det kapitalistiska produktionssättets utveckling, och vid tiden för 30-åriga kriget var de härskande klasserna redan mer eller mindre på det klara med, att de ekonomiska fakta regerar världen och icke deras religiösa spegelbilder.

Men om nu de europeiska folkens uppgörelse med medeltidens påvliga universal monarki ägde rum under religiösa former, så måste motståndet växla allt efter motståndets art och kraft. Och vad som gäller för de enskilda folken, det gäller inom folken för de enskilda klasserna. Från 1200- till 1600-talet finns det ett otal kyrkor och sekter, som alla bryter med Rom men fullbordar denna brytning på det mest olika sätt allt efter de materiella intressen som står bakom dem. Varje försök att skildra dessa århundradens religionshistoria efter ideologiska synpunkter som rent andlig kamp leder till den löjligaste eller också hjälplösaste förvirring, inte minst om därvid katolicismen ska spela djävulens roll men protestantismen ängeln. De nationer, som förblev katolska, gjorde lika väl slut med det romerska överväldet som de nationer, som blev protestantiska, och bekännelsen till katolicismen kunde lika väl betyda en hög grad av civilisation som bekännelsen till protestantismen kunde betyda en hög grad av barbari. Överhuvud är den gängse motsättningen katolicism—protestantism i mening av gammal och ny kyrka, av medeltid och ny tid alldeles ofruktbar och intetsägande, vilket vi genast finner när vi undersöker de religiösa motsättningarna i 30-åriga kriget. De tre stora religiösa strömningarna i 1600-talets första hälft var jesuitismen, calvinismen och lutheranismen. Alla tre var nya kyrkor, som skilde sig från den gamla kyrkan liksom det kapitalistiska från det feodala produktionssättet. Alla tre har skjutit upp ur en gemensam jord. Calvinism och lutheranism skiljer sig ideologiskt endast genom dogmatiska hårklyverier: huruvida bröd och vin i nattvarden *betyder* eller *är* Jesu kött och blod och annat sådant. Loyola kom att stifta Jesu orden genom själsstrider, vilka liknade Luthers själsstrider som det

ena ägget det andra. Bägge vände sig mot de gamla munkordnarnas dagdriveri, bägge förkastade överdriften i de religiösa övningarna. Vad som lagts jesuiterna till last i fråga om kadaverlydnaden, det finns lika skarpt eller skarpare hos de lutherska kyrkofäderna. Däremot krävde Loyola »den kristna människans frihet» lika skarpt eller ännu skarpare än Luther, ty med sin strama disciplin gynnade och befördrade Jesu orden sina medlemmars individuella självständighet. Att för åtskillnaden i dessa religioner föra ett trettioårigt krig, trampa ned blomstrande länder, slakta millioner och åter millioner människor, det förefaller i själva verket ha varit möjligt endast i ett dårhus. Bakom dessa åtskillnader stod emellertid de ekonomiska motsättningarna i dåvarande Europa.

Jesuitismen var den på kapitalistisk grundval reformerade katolicismen. I de ekonomiskt mest utvecklade länderna, som Spanien och Frankrike, hade ur det kapitalistiska produktionssättets behov uppstått stora monarkier, för vilka intet låg närmare än att befria sig från den romerska utsugningen men heller intet mera fjärran än att bryta med Rom. Sedan de franska och spanska kungarna ekonomiskt frigjort sig från Rom, så att påvarna utan deras medgivande inte kunde plocka åt sig ett öre ur deras länder, förblev de kyrkans trogna söner för att som sådana kunna utnyttja den kyrkliga makten för sina egna maktsyften. Därav de franska och spanska konungarnas ändlösa krig om besittningen av Italien. Men om romerska kyrkan skulle kunna förbli duglig till världsvälde, så måste den flyttas över från feodalistisk till kapitalistisk fot, och det ombesörjde Jesu sällskap. Jesuitismen anpassade den katolska kyrkan efter de nya ekonomiska och politiska förhållandena. Den reorganiserade hela skolväsendet genom de klassiska studierna, den högsta bildning som fanns den tiden; den blev det största handelssällskap i världen, som hade sina kontor så långt som jordens upptäckt fortskridit; den skaffade furstarna tjänare som härskade genom att tjäna. Jesuitismen blev med ett ord romerska kyrkans drivande kraft, medan påvedömet nedsjönk till ett italienskt furstendöme, som — en lekboll för de världsliga makterna — på deras motstridiga intressen sökte skaffa sig största möjliga profit för sina egna världsliga intressen.

Loyola och hans första kamrater härstammade från Spanien, lång tid kände Europa jesuiterna endast under namnet de spanska prästerna. Och det är lätt begripligt. Spanien var på 1500-talet den första världsmakten. Den spanske kung Karl bar också tyska kejsarkronas, han var mäktig i Italien, han förfogade över de bägge Indiernas skatter. Det lyckades honom visserligen icke att låta sin son ärva tyska kronan, men Filip förblev i alla fall sin tids mäktigaste monark; även i Tyskland behöll han de rika Nederländerna och fria grevskapet Burgund, det nuvarande Franche-Comté. Som första världsmakt måste Spanien vara den absolutaste monarki, och den absolutaste monarki var det genom kyrkliga maktmedel, speciellt var inkquisitionen under kyrkliga former ett fruktansvärt vapen åt den kungliga makten. Men vad som lät spanska monarkien så fort växa utöver sin franska rival, det förstörde samtidigt de egentliga källorna till dess kraft. Absolutismen motsvarade endast tidvis, ingalunda varaktigt det kapitalistiska produktionssättets intressen. För de rika städerna var den icke mål utan medel, och så snart den tänkte sätta sig själv som mål erinrade de den eftertryckligt om, att den levde på deras nåd. I denna kamp kunde vinsten bli ännu olycksdigare för absolutismen än förlusten. Under Filip började spanska världsmakten förblöda av de nederländska städernas uppror, men femtio år tidigare hade den seger, Karl tillkämpade sig över de spanska kommunerna vid Villalar, och den ödeläggelse av de spanska städerna, varmed inkquisitionen fullbordade den segern, skapat de förutsättningar, som överhuvud skulle stryka i Spanien ur de stora europeiska makternas led.

Det religiösa baner, under vilket de nederländska städerna upptog sin kamp mot den spanska absolutismen, var calvinismen. Den var också de franska städernas religiösa baner emot den franska absolutismen. Ett barn av den rika handelsstaden Genève motsvarade den med sin

demokratiska kyrkoförfattning de mest avancerade stadsborgarnas intressen. Gentemot det absolutistiskt-kapitalistiska Jesu sällskap kan man kalla den borgerligt-kapitalistiska religionen. Detta motsäges ingalunda av, att delar av adeln i Frankrike och Nederländerna bekände sig till calvinismen. De hade mer eller mindre gemensamma intressen med de rebelliska städerna och kämpade därför under samma fana. Men överallt där calvinismen är av hänförande och fanatiserande makt, har den rötter i städerna, står de borgerliga intressena i kampens förgrund. När Richelieu sex år efter början av 30-åriga kriget fick franska statsrodret i sin hand, vann han lätt hugenotternas adliga element, men med deras stadselement måste han föra ett hårdnackat krig, tills han år 1628 efter fjorton månaders belägring erövrade deras huvudfästning La Rochelle. Ehuru kardinal i romerska kyrkan stod Richelieu på en ojämförligt högre nivå av historisk utveckling än hundra år tidigare den spanske kung Karl. Han krossade icke de franska städerna sedan han slagit ned dem utan gjorde de försonliga genom att tillfredsställa de politiska anspråk, de i enlighet med de ekonomiska maktförhållandenas läge kunde uppställa. Det var den djupaste anledningen till, att Frankrike nu hastigt frånvann den spanska rivalen hegemonien i Europa.

Lutheranismen slutligen var religionen hos de ekonomiskt efterblivna länderna, som starkast hade utsugits av Rom men som minst kunde tänka på att behärska eller förintä Rom, vilka alltså måste bryta fullständigt med Rom men alls inte eller på sin höjd omedelbart kunde ingripa i de stora världsstriderna om dess arv. Lutheranismen härskade i norra och östra Tyskland, i Danmark, i Sverige. Det är länder med relativt ringa utveckling av städerna och stark övervikt för adeln. Den kapitalistiska utvecklingen arbetar sig här först långsamt ut ur det feodala kaos. Den skapar ännu ingen revolutionär borgarklass, däremot gör den av jordägaren en godsägare, av riddersmannen en varuproducent; kyrkan betalar med sina gods och bonden med gränslöst elände »den rena lärans» triumf. Monarkien är icke absolut utan stånds begränsad; vid rovet av kyrkogodsens måste fursten dela med adeln; soldater och skatter, absolutismens bägge armar, beviljar junkrarna bara i mån det passar deras intressen; ur klasskampen mellan furste- och junkerdöme utvecklar sig under eljest gynnsamma omständigheter den ensidiga militärmonarki, vi ser i Sverge på 1600-talet, i Preussen på 1700-talet. I enlighet med dessa efterblivna förhållanden är lutheranismen en efterbliven religion. Calvins huvudlära om nådeurvalet och Luthers huvudlära om rättfärdiggörelsen endast genom tron återspeglar båda intrycket av det faktum, att det kapitalistiska produktionssättet omstörtar, undergräver, ställer på huvudet alla traditionella förhållanden; icke av människans handlingar beror hennes öde utan av Guds rådslag som är outgrundligt för människor. Men Calvins lära är historiskt ojämförligt mer utvecklad. Hans nådeurval lämnar människan överhuvudtaget intet val; Gud avgör, om människan är född till evig salighet eller evig fördömmelse, och däri ligger en genial föräning av vad Lassalle säger om det kapitalistiska produktionssättet i orden: »Den ene slungas hastigt högt upp i detta spel, som obekanta och så mycket mer obehärskade makter driver med honom, högt upp i rikedomens sköte: hundra andra störtas djupt ned i armodets avgrund, och de samhällseliga sammanhangens hjul går ompräglande och krossande fram över dem och deras handlingar, över deras flit och deras arbete.» Däremot prisger Luthers rättfärdiggörelse endast genom tron och icke genom goda gärningar å ena sidan kyrkans gods, som är bestämda för goda gärningar, åt furstarnas och junkrarnas rovgirighet och gör kyrkan avog mot de troendes gåvor; å andra sidan öppnar den dock för människan genom hennes vilja ännu en liten port till saligheten: nämligen om hon tror: om hon trampar under fötterna »skökan Förnuft», om hon rättar sig efter vad de lutherska prästerna i junkrarnas och furstarnas tjänst kräver av henne. Ty furstarna är lutherska kyrkans biskopar, junkrarna dess patronusar; också däri skiljer sig lutheranismen väldigt från calvinismens demokratiska, ja, republikanska kyrkoförfattning. Om lutherska kyrkans »andliga liv» behöver väl nu inte just sägas något mer: det var ett meningslöst

prästgräl, som de holländska calvinisterna grovt men träffande kallade en »mer än fåaktig dumhet».

Så mycket om de stora religiösa huvudströmningarna på 30-åriga krigets tid. Väl att märka: vid denna bestämda tid. Ty liksom de ekonomiska förhållandena evigt befinner sig i rörelse, så också religionerna, i vilka de finner sitt ideologiska uttryck. Icke allt, som gäller om en religion vid en viss tid, gäller om samma religion vid en annan tid. Vår uppgift var bara att fastställa jesuitismens, calvinismens och lutheranismens halt i ett bestämt tidsavsnitt, så att säga i ett historiskt genomsnitt. Men för att bevisa riktigheten av vår uppfattning också med — om vi får kalla det så — ett längdsnitt, så må vi kasta ännu en hastig blick på England. Liksom Frankrike och Spanien hade också England relativt tidigt tillkämpat sig sin ekonomiska frigörelse från påvestolen och i enlighet därmed ville det liksom dessa land behärska Rom men icke lösgöra sig från Rom. Kung Henrik VIII skrev en rasande stridsskrift mot Luther. Men hans makt nådde inte ännu på långa vägar den franska eller spanska; han kunde inte tvinga efter sin vilja påven, som mest befann sig i Spaniens hand. Så förklarade han sig själv för engelska kyrkans överhuvud, plundrade dess gods till sin och sina hovkreaturs fromma, grundade i katolska former men efter luthersk princip en statskyrka, som mäktigt stärkte hans despotism men däremot för massorna var förbunden med det outhärdligaste elände. Därför följde under hans dotter och efterträdare Maria såsom alltigenom frivillig folkrörelse en restauration av den romerska katolicismen. Men denna katolicism hade nu grundligt förändrat sitt inre väsen; den betydde inte längre det gamla glada England, utan det spanska överväldet, med vilket de engelska handelsintressena låg i en alltmer växande konflikt. Förgäves sökte drottning Maria avtvå denna motsättning i strömmar av kattarblod; endast hennes tidiga död skyddade henne från att störtas lika grymt som hon med glädje hade uppsatts. Hennes syster och efterträdare Elisabeth återställde genast under allmänt jubel statskyrkan, d. v. s. hon hissade den engelsk-protestantiska flaggan emot den. spansk-katolska. Under hennes långa regering började England med kraftiga steg stiga upp till väldet över haven. Därav den engelska bourgeoisins outrotliga hänförelse för »den jungfruliga och protestantiska drottningen», ehuru denna sluga person inte brydde sig mer om sin religion än sin jungfrulighet, d. v. s. inte alls. Men ju hastigare det engelska sjöväldet utvecklade sig, desto hastigare utvecklade sig också de engelska städernas makt, dessa städer som under Elisabeths inskränkt-despotiska efterföljare överhuvud försökte kasta av sig absolutismens ok och som sina republikanska tendensers religiösa baner plantera calvinismen. De kallade sig puritaner, därför att de ville rensa statskyrkan från dess katolska och lutherska beståndsdelar. Men den borgerliga revolutionen slutade i en kompromiss; adel och städer skapade en ung monarki. I enlighet härmed förblev statskyrkan bestående, men den blev starkt calviniserad.

Efter detta upplysande över de dåtida religionernas typiska grundformer vänder vi oss nu till de tyska förhållandena.

2. Tyska reformationens perioder.

Den tyska reformationens utveckling är beroende av två ekonomiska fakta. För det första hindrade motsättningen mellan de ekonomiska intressena i Tysklands olika delar uppkomsten av en stor nation. Intressemotsättningarna mellan norra och södra, östra och västra Tyskland var så stora, att det inte kunde utbilda sig någon enhetlig centralmakt i modern mening. Tvärtemot i Spanien, Frankrike, England segrade kronan ej över feodaltidens stora vasaller utan de stora vasallerna hade fördelar av det kapitalistiska produktionssättets första begynnelse och konstituerade sig som så att säga moderna furstar, medan kejsardömet föll ihop i feodal hjälplöshet. Men för det andra förde varuproduktionens utveckling till uppsökandet av nya avsättningsmarknader och handelsvägar, till dessa stora geografiska upptäckter som flyttade världshandeln från Östersjöns och Medelhavets hamnar till Atlantiska

oceanens stränder och på så vis banade väg för de nord- och sydtyska städernas förfall och överhuvud Tysklands snabba utarmande. Utan att ständigt räkna med dessa ekonomiska fakta kommer man aldrig att kunna få en riktig förståelse för den tyska reformationen.

Den sönderfaller i fyra perioder, av vilka den första varar till år 1525, till det stora bondeupprorets nedslående. Den perioden omfattar avskakandet av det romerska oket, en åtgärd varav alla klasser ända in i andliga ståndet hade ett mer eller mindre stort intresse, och de fåfänga försöken av enskilda av dessa klasser att i och med befrielsen från Rom samtidigt upprätta ett nationellt rike. Den första förutsättningen härför var brytandet av delfurstarnas makt och denna förutsättning skulle ha varit given, om städerna varit nog starka att överta den förberedande kampen och kring en gemensam fana samla de andra furstefientliga elementen, den lägre adeln, bönderna, stadsplebejerna. Men städerna hade inte kraften härtill och därför heller inte viljan; de vacklade hjälplöst hit och dit. Så dukade de isolerade upproren — först den lägre adelns under Hutten och Sickingen, sedan böndernas och stadsplebejernas — under för furstarnas makt. I det blodiga betvingandet av det adliga, det skändliga nedslaktandet av böndernas-plebejernas uppror gick de katolska och protestantiska, de andliga och världsliga furstarna endräktigt tillsammans.

Den tyska reformationens andra period varar från 1525 till 1555, till religionsfreden i Augsburg. Den omfattar de segerrika furstarnas bytes- och plundringståg och deras fullständiga frigörelse från den kejsarliga makten. Katolska kyrkan var mycket rik i Tyskland; så ägde den minst tredjedelen av all jord där. Furstarnas »reformationer» är nu rovet av kyrkoskatterna. Tills bondekrigets fruktansvärda åderlåtning hade det genom den tyska reformationen gått ett revolutionärt drag, som inte heller Luther hade undandragit sig; en allmän åklagare med rätt så blygsam klipskhet skulle med den moderna borgerliga tyska strafflagen utan möda kunna ur Luthers skrifter leta fram några hundra års fängelse och några dussin års tukthus. Under denna första period stod furstarna visst inte i spetsen för reformationen; t. o. m. Luthers beskyddare, kurfursten Friedrich av Sachsen, såg med stor misstro på massornas rörelse, och han var ändå den utan all jämförelse hederligaste av sällskapet, den ende som inte deltog i det smutsiga schackrande, varmed de andra kurfurstarna salubjöd tyska kejsarkronan åt de högstbjudande utlänningarna just vid samma tid som en mäktig hänförelse för nationell självständighet lågade genom folket. Först när den revolutionära elden hade släckts i böndernas blod, började furstarna »reformera», d. v. s. förklara sig för översta biskopar i sina landskyrkor, låta genom sina hovpredikanter utbilda lutheranismen till det å huvudets vägnar klen utvecklade undersåteförståndets religion och framför allt håva in de rika kyrkogodsens.

Låt oss, för att ta ett exempel ur högen, kasta en blick på Hohenzollrarna! I början av 1500-talet sönderföll denna tyska furstesläkt i två linjer: markiska kurlinjen och frankiska linjen som härskade i trakten av Ansbach och Bayreuth. Markiska linjen bestod av Joachim I, kurfursten av Brandenburg, och hans bror Albrecht, ärkebiskopen och kurfursten av Mainz. Denna linje var med 50 procent intresserad i romerska kurians avlatsschacker, mot vilket Luther uppträdde, och förblev därför påvlig. Med skarprättarens svärd sökte Joachim I i brandenburgska befolkningen, som i sin fattigdom genast hade dragit sig ifrån den romerska utsugningen och blivit protestantisk, upprätthålla den katolska religionen. Han plågades av en omättlig girighet, och kyrkogodsens var just i Mark Brandenburg inte så betydande, att de i hans ögon hade kunnat fördunkla glansen av de påvliga, franska och spanska finanserna. »Girighetens fader» kallade honom förtvivlade de franska såväl som de spanska underhandlarna, vilka han, oavlatligt sudlande sin fursteära, vid handeln om den tyska kronan som den mest slipade schackrare spelade ut mot varann och vilka alla han lika samvetsgrant lurade. Lika generat manipulerade hans bror Albrecht av Mainz, som enligt Joachims

oanfäktbara vittnesbörd »endast sökte pengar och vinst med alla medel». Han varken förblev romerska kurian trogen eller blev han den otrogen utan bar kappan »på två axlar», som Luther sade. Som kardinal i romerska kyrkan och förste andlige furste i riket sög han ur Rom vad han förmådde och likaså sög han efter förmåga ut sina tyska land, speciellt också genom att han, mot att de betalade hans skulder eller eljes erlade stora pänningsummor, tillät dem utöva den lutherska bekännelsen.

I motsats till de markiska blev de frankiska Hohenzollrarna mycket tidigt protestantiska. Deras huvud var markgreven Friedrich, redan en gammal herre, men av en oförödlig hälsa, som föreföll hans förhoppningsfulla söner som en oförlåtlig förbrytelse. De överföll honom så en vacker dag och kastade honom i hungertornet, varpå den äldste brodern Casimir övertog regeringen. I förbigående kunde denna summariska art av tronbestigning på den tiden glädja sig åt en viss popularitet bland de tyska furstarna; Wittelsbacharen Ludwig den puckelryggige gjorde alldeles samma manöver med sin far. Men massorna hade ännu ej den nödiga förståelsen för en så temperamentsfull furstepolitik, och av ängslan för sina morrande undersåtar »medgav» Casimir »evangeliets predikan enligt det rätta och sanna förståndet, klart och rent». I stället förfriskade den förste protestantiske Hohenzollern i det omedelbart därpå utbrytande bondekriget sina lömska lustar så mycket grundligare. Han gjorde först förhandlingar med de upproriska bönderna och förrådde dem därpå skändligt; hans specialitet som bödel var att låta sticka ut ögonen på fångna bönder och så kasta dem hjälplöst på landsvägen. Av hans sju bröder förblev en katolsk och blev de andra protestantiska, alltefter var de bästa affärerna var att göra. Det bästa geschäftet av dem alla gjorde den tredje brodern Albrecht. Han lät välja sig till högmästare för Tyska Orden, som härskade över det senare Ostpreussen, bröt emellertid sedan sin ed och sitt ord och stoppade ordensstaten som världsligt hertigdöme i fickan och begav sig som tysk och protestantisk man i väg att säkerställa det stora kyrkorovet under den katolske konungens av Polen överhöghet —med den snillrika motiveringen, att »sådan maskerad kunde med gott samvete ske till befordrande av den gudomliga läran».

Under tiden hade »den gudomliga läran» också börjat verka på de markiska Hohenzollrarna. När Joachim I år 1535 dog, efterlämnade han Mark Brandenburg åt bägge sina söner. Joachim II erhöll det egentliga Kurmark, Hans Neumark. Denne yngre bror hade blivit något lätt avfärdad och så förtärde honom, som en samtida sade, »omättlig hunger och törst efter andlig egendom»; han blev genast protestantisk, ehuru han hade lovat »vid furstlig värdighet, ära och trohet hålla fast vid en rätt svuren ed» att förbli katolik. Inte fullt så enkelt låg saken för den äldre brodern. Joachim II var en furste, om vilken — ifall han varit Welf, Wettinare eller Wittelsbachare -- den hohenzollernske historieskrivaren Treitschke skulle ha sagt, att han »i syndigt slöseri slösade bort sitt stamlands svett». Hans praktkärlek, hans jakter, hans strider mellan hetsade djur, hans /byggnader, hans guldmakeri, hans mätresser slukade omätliga summor. Under loppet av fem år hade Joachim II inte bara slösat bort de av hans far sammanshackrade skatterna utan också upptornat en för dåvarande förhållanden oerhörd skuldbörda på sexhundrausen gulden. Ur den synpunkten kände Joachim II en livlig aptit i fråga om de andliga godsen, och den aptiten retades ytterligare starkt av ständerna, d. v. s. junkrarna, som vägrade sörja för täckningen av de landsfurstliga skulderna, om inte Joachim med dem ville dela rovet av kyrkoskatterna. Härtill kom ännu en annan sak. Joachim var svärson till kungen av Polen, av vilken han med hänsyn till sin frändskap önskade gemensamt med förste hertigen av Preussen, som ej hade några söner, erhålla medförläningen av detta nyaste förvärv för huset Hohenzollern. För att kunna bli hertigar av Preussen måste kurfurstarna av Brandenburg emellertid vara protestanter; som katoliker kunde de naturligtvis inte behärska ett katolska kyrkan frånrövat land.

Gentemot sådana hänsyn på ena sidan stod nu hänsyn på den andra sidan. Så hänsynen till kejsar Karl V:s nåd och gunst, vilken — det visste Joachim II av sin fars liv och gärningar — förfogade över rika hjälpkällor; vidare hänsynen till kung Sigismund av Polen, som var en sträng katolik och genom sin mågs avfall från kyrkan hade blivit så förbittrad, att han icke komme att ge honom medförläningen av hertigdömet Preussen. Man ser, hur svår speciellt denna del av uppgiften var. För att *vara* hertig av Preussen måste Joachim svära protestantismen sin tro, för att *bli* det måste han förbli i katolska kyrkan. Ingenting är mer roande än att i den hohenzollernske historiebyggmästarens böcker läsa, hur Joachim II, en alltigenom förfallen vällusting, som djup tänkare studerar prästgrälets dogmatiska hårklyverier och till sist i kraft av sitt skapande religiösa geni lär ha producerat en markisk kyrkoform, som lär ha stått över såväl Rom som Wittenberg. Faktiskt var uppgiften att kläcka ut en kyrkoordning, som måste vara både — med hänsyn till anammandet av kyrkogodsens och anfallet från Preussen — »protestantisk» och — med hänsyn till eljes befarad onåd hos kejsar Karl och kung Sigismund — »katolsk». Kampen och smärtan fram genom dessa motstridiga intressen gav till resultat det komiska missfostret den markiska reformationen och brandenburg-preussiska statens »providentiella protestantiska mission».

Hemligt som en tjuv om natten tog Joachim II i Nikolaikyrkan i Spandau nattvarden i bägge formerna, vilket den tiden gällde som den yttre formen för övergången till protestantiska kyrkan, och skrev samtidigt till kung Sigismund, att han inte tänkte på att skilja sig från katolska kyrkan. I enlighet härmed sände han å ena sidan en »visitationskommission» genom landet med order att frånta de andliga deras kontanta pängar, skuldbreven, guld- och silverskatterna, de andliga länen, den kyrkliga jordegodomen och de fasta klostergodsen samt utlämna allt detta till de kurfurstliga ämbetsmännen och å andra sidan utfärdade han den nya markiska kyrkoordningen, enligt vilken det finge bero med biskopsmakten, den andliga rättsskipningen, de kyrkliga processionerna, sista smörjelsen, de latinska sångerna, mässorna och andra »papistiska ceremonier». Andlig rådgivare åt kurfursten vid denna reformation var hovpredikanten Agricola, om vilken Luther skrev: »Mäster Grickel kan tävla med vilken som helst gyckelmakare. Mitt råd var, att han för alla tider skulle avhålla sig från predikarämbetet och hyra ut sig någonstans som Kasper; till läroämbetet duger han inte alls. Vi är glada, att vi blivit kvitt denna fåfänga och dumma människa.» Den rövade kyrkoegodomen delade Joachim II med junkrarna, vilka han dessutom gav den värdelösa rätten till bondehemmanens inkorporerande med det adliga godset. I stället övertog ständerna hans skulder och beviljade nya skatter, med vilkas inkomster Joachim kunde fortsätta sitt lastbara liv. Åtta år efter denna ärorika »reformation» antog Joachim II mot 10,000 gulden, som de katolska furstarna betalade honom, och en avsevärd »handsalva», som stacks till hans hovpredikant Agricola, det s. k. interim, d. v. s. han förpliktade sig att genomföra en katolsk reaktion i Mark Brandenburg, något som endast strandade på befolkningens motstånd. Trots alla dessa lönande geschäft efterlämnade »reformatorn» åt Mark Brandenburg, som senare i slutet av 1800-talet för hans »epokgörande kulturgärning» gav honom en staty i Spandau, vid sin död en skuldbörda på inemot fyra millioner thaler.

Det skulle föra utom ramen för denna lilla skrift att påvisa samma saker som om Hohenzollernarna också om de övriga furstesläkterna i Tyskland. Med all brokig olikhet i de yttre förhållandena gick de furstliga »reformationerna» till sitt väsen alltid ut på ett och samma: de var det segerrika furstedömet bytes- och plundringståg; så vitt detta var stånds begränsat, var också junkrarna och i någon man städernas patricier med om rovet, de senare dock, på grund av städernas ekonomiska förfall, långt borta i baktruppen. Inte i ringaste mån kom rovet av kyrkogodsens massorna till godo, bönderna och städernas plebejer; de blev så mycket obarmhärtigare utsugna, ju mer den feodalistiska utsugningens färd utbyttes mot den kapitalistiska utsugningens färd.

Men hur förhöll sig kejsarmakten till denna självhärliga utformning av furstemakten? År 1519 hade vid schackret om tyska kronan den spanske kungen hemburit segern över den franske. Karl V ställde sig emellertid till den tyska reformationen alltefter som påvedömet var fogligt eller uppstudsigt mot honom, allt efter sina europeiska maktplaner, alltefter sina strider med Frankrike och storturken än mer än mindre avvisande men i realiteten alltid avvisande. Som världshärskare kunde han inte bryta med Rom och inte heller som tysk kejsare, ja, inte ens som herre över de österrikiska arvlanden i Tyskland, vilkas regerande han redan tidigt hade avträtt till sin bror Ferdinand som tysk konung. Det tyska kejsardömet var sedan gammalt på det intimaste förbundet med påvedömet i Rom, och de österrikiska arvlandens brokiga virrvarr sammanhölls så mycket mer av den katolska religionen, som de utgjorde Tysklands främsta mur mot den turkiska anstormen. Först år 1545, när fredsslut med Frankrike och Turkiet tycktes ha gett honom fria händer, kunde Karl tänka på att upprätta den kejsarliga makten genom att slå ned delfurstedömet, eller ideologiskt uttryckt: återställa Tysklands religiösa enhet i katolsk anda. Men knappt var han i färd att ta itu med det, förrän de protestantiska furstarna på det mest uppbyggliga sätt visade, vars andas barn de var. Denna vargaflock klöv sig, och en del slöt sig till kejsaren, ängsliga för hans makt eller i förhoppning på nytt byte. Så samtliga Hohenzollrare och av Wettinerna den Albertinska linjens huvud, hertig Moritz, som i förväg ville ärva den mäktigare Ernstska kurlinjen. Under sådana omständigheter sprängde kejsaren i slaget vid Mühlberg lätt det motstånd, som speciellt kurfursten Johann Friedrich av Sachsen och lantgreven Philipp av Hessen reste mot honom. Han tog bägge furstarna till fånga och gav hertig Moritz kurvärdigheten samt till största delen också sina Ernstska kusiners länder. Denna Wettinska linje begränsades till några små landrensor.

Därmed tycktes den kejsarliga makten vara mycket snabbt återställd men den vilade på lerfötter. Delfurstedömet var för djupt rotat i Tysklands ekonomiska omständigheter för att det skulle utan vidare kunnat kastas överända. Det visade sig genast, då kejsar Karl tänkte plocka sin segers frukter och till en början säkerställa åt sin son Philipp tyska kejsarkronan. Samma furstar, som hade skaffat honom segern, reste sig nu emot honom, så den nybakade kurfurst Moritz av Sachsen och den frankiske Hohenzollraren Albrecht, sonen till fademördaren och bondebödeln Kasimir och själv den för allmänna säkerheten farligaste mordbrännaren på sin tid. Deras egen makt var visserligen för svag för att tvinga kejsaren under sin vilja, och konung Ferdinand, som för egen räkning spekulerade på tyska kejsarkronan, kunde på sin höjd ge dem ett hemligt understöd. Så köpte de sig franske kungens förbund genom skändligt förräderi mot riket, genom att prisge de tyska biskopsdömena Metz, Toul och Verdun till Frankrike. Nu gjorde Moritz av Sachsen med sådan makt en framstöt mot Karl V, som uppehöll sig i Innsbruck, att den åldrande och sjuklige kejsaren med möda och nöd sökte rädda sig över Brenner. Hastigt som den rest sig störtade den kejsarliga makten åter samman. I fördraget i Passau och sedan i religionsfreden i Augsburg klarades religionsfriheten upp för riksständerna, d. v. s. för de olika ländernas överhet. Kyrkosplittringen stod kvar, den furstliga suveräniteten stod kvar. Snart därefter tog Karl V avsked och Habsburgska världsmakten splittrade sig. Dess kärna tillföll Karls son Philipp, medan Karls broder Ferdinand som herre över de österrikiska arvlanden nu också valdes till tysk kejsare.

Den tyska reformationens tredje period räcker från 1555 till 1618, från religionsfreden i Augsburg till början av 30-åriga kriget. Under denna period utgick Tyskland fullständigt ur den stora världsuppgörelsen, som i västra Europa utkämpades mellan Spanien, Frankrike, Nederländerna och England; de tyska furstarna tog på sin höjd del däri som byteslystna soldatledare, fala för varje makt som kunde betala kontant. Nästan ännu vidrigare än dessa rövare var de suputar, som hemma vaktade avskrädeshögen; »i går återigen varit full, i dag

lovat mig sluta supa på ett kvartal», skriver en kurfurste av Pfalz, som visst inte var den värste bland sina gelikar. Alltsomallt ett förkommet släkte, fläckat av svarta illdåd, vadande i dyn av den grövsta otukt. Fala historiker har firat denna period av tyska reformationen som en lycklig tid av religiös tolerans, men intet kan vara plumpare än en sådan historieförfalskning. Augsburska religionsfreden inskränkte sig till katoliker och lutheraner; den uteslöt calvinisterna. Calvinismen var representerad speciellt i västra Tyskland, i Rhen-områdena som stod på en relativt hög kulturnivå och genom sitt geografiska läge blev ryckta med i den västeuropeiska världshandeln. Också här var calvinismen riktigt rotfast bara i städerna; staden Wesel gjorde sig ett evigt namn genom sin tappra hållning i jesuitrimmet:

»I Genève, Wesel och Rochelle
har djävulen sitt andra helvetes eld.»

Därjämte fanns det calvinistiska furstar, men de var också därefter. Kurfurstarna av Pfalz, som genom sitt lands läge var invecklade i den holländsk-spanska handeln, avsvor under 60 år två gånger lutheranismen för att två gånger sätta på sig en calvinistisk mask. Och när en pfalzisk-wittelsbachsk linje råkade i arvsstrid med den brandenburgske kurfursten om Rhen-områden, blev de lutherska Wittelsbacharna hux flux katolska för att vinna holländarnas understöd. I och för sig var calvinismen djupt hatad av de tyska furstarna och särskilt de lutherska för sin borgerligt-republikanska halt; de lutherska hovprästerne förklarade »sakramentsmånglarnas» tro för sämre än furstarnas. Det var det ideologiska uttrycket för det faktum, att furstarna i storfursten ägde en kärleksfull beskyddare, medan de hatade städernas borgaranda som sin dödsfiende. Så vart calvinismen utesluten från religionsfreden i Augsburg.

Det är nu emellertid också mycket oriktigt att säga, att denna fred var begränsad till katoliker och lutheraner. Den var fastmer begränsad till de katolska och lutherska riksständernas umgänge, att de icke mer skulle klämma åt varann för religionens skull. Varje riksstånd, varje landsöverhet erhöll rätten att i religiöst avseende inrätta sig i sitt område efter behag. Freden vilade på principen »cujus regio ejus religio», den som äger landet får också bestämma landsinvånarnas religion. Undersåtarna medgav religionsfreden ingenting annat än den under dåtida rätts- och trafikförhållanden mycket problematiska och dessutom på många sätt begränsade rätten att utvandra, om de kände sig betryckta i sina samveten genom sin landsherres våldsamma »saliggörande». Det är en fint av de protestantiska historieskrivarna att brännmärka detta »saliggörande» som en uppfinning av jesuiterna. Just de protestantiska furstarna hade i sitt intresse tvungit igenom principen »cujus regio ejus religio», och med full sanning åberopade sig kung Philipp av Spanien på, att han vid sina kättarförföljelser gjorde precis samma sak, som de protestantiska grönköpingstyrannerna i Tyskland hävdade som sin rätt och genom religionsfreden i Augsburg också hade fått stadfäst som sin rätt.

Nu hade emellertid denna fred en stor lucka. Den tryckte sigillet på de protestantiska furstarnas hittillsvarande kyrkoplundringar, men hur skulle man i fortsättningen bete sig med de andliga områdena, av vilka det ännu fanns ett stort antal kvar i Tyskland? Enligt lutherskt krav skulle för dessa områden principen »cujus regio ejus religio» icke gälla; deras lutherska invånare skulle ograverat kunna leva efter sin tro. Däremot ansåg katolikerna det rätt och billigt att för de andliga riksständerna gällde samma system som för de världsliga riksständerna. Detta var den ena meningsskiljaktigheten, som man inte kunde komma sams om. Den andra bestod i det s. k. »andliga förbehållet», som fordrades av den katolska sidan. Enligt detta skulle varje andligt riksstånd, kurfurste, ärkebiskop, biskop, abbot, som avföle till »den rena läran», därigenom av sig självt gå förlustig sina andliga ämbeten och värdigheter. Detta ville nu åter de lutherska furstarna inte alls veta något av, ty därmed skulle

de avskurit den bekvämaste vägen att plocka åt sig kyrkliga gods. De höga andliga prebendena hade sedan länge blivit högadelns sinekurer, och vi såg redan i exemplet med Preussiska ordens stat, att det bara behövdes lite »maskerad» för att låta stora andliga områden försvinna i lutherska furstehus' fickor. Med dessa bägge öppna frågor hade man i Augsburska religionsfreden slagit det stora hål, genom vilket 30-åriga kriget kom farande.

I själva verket lyckades det de lutherska furstehusens »maskerad»-knepp att under de 60 åren efter freden med nonchalerande av »det andliga förbehållet» slå under sig över hundra andliga stift och abbottdömen som ärkebiskops- och biskopsdömena Magdeburg, Bremen, Minden, Verden, Halberstadt, Lubeck, Ratzeburg, Meissen, Merseburg, Naumburg, Brandenburg, Havelberg, Lebus, Kammin. Å andra sidan kände sig de andliga furstarna som blev kyrkan trogna ingalunda bundna av förpliktelsen att låta sina lutherska undersåtar ograverat leva efter den lutherska tron. En venetiansk diplomat beräknar, att i mitten av 1500-talet sju tiondelar av Tysklands befolkning bekände sig till lutheranismen, två tiondelar till olika sekter och bara en tiondel till katolicismen. Men nu började, ledd av Jesu orden, en katolsk motreformation av de mäktigaste verkningar. Den var i första rummet ett verk av jesuiterna, varvid dock visst inte — som de protestantiska storfurstarna påstår — våld och list var de enda eller ens verksammaste av de vapen orden använde.

Denna legend har försmåtts av sådana protestantiska historieskrivare som förstått hålla sig från allt för blind fördomsfullhet gentemot påvedömet. Treitschke talar om »lutherska kyrkans svartrockar», som »i bysantinsk fanatism och bysantinsk tankefattigdom» hade förbannat varann ned i helvetets djup för spörsmålet, huruvida arvsynnen satt i de dödas kroppar ännu till yttersta domen, så att själva Melankton i sina sista stunder lär ha suckat: Må jag bli förlöst från teologernas ohyggliga och oförsonliga hat! »På annat sätt stod det ej till, lutheranismen i de dagarna stod inte bara politiskt utan också moraliskt djupt under den föryngrade katolicismen, som just samlat alla sina bekännare som en trons här i sin gamla, nu nyordnade hierarkis fasta borg... Den omoraliska läran om den lidande lydningen sög viljans mærg ut ur lutheranernas ben.» Inte fullt så drastiskt men sakligt i stället så mycket mer ingående uttalar sig Ranke i sin Påvarnas historia.

Han påvisar, att jesuiternas effektivaste vapen var reformen av skolväsendet. »Framför allt arbetade de vid sina universitet. Deras äregirighet var att tävla i rykte med de protestantiska. Hela den tidens lärda bildning var baserad på studiet av de antika språken. De odlade dessa med frisk iver, och inom kort trodde man sig åtminstone på sina håll kunna ställa de jesuitiska lärarna vid sidan av dessa studiers förnyare. Även andra vetenskaper odlade de: Franz Koster föreläste i Köln lika underhållande som lärorikt astronomi. Huvudämnen förblev emellertid självklart de teologiska disciplinerna. Jesuiterna läste med största flit, även under ferierna; de återinförde disputationsovningarna, utan vilka, som de sade, all undervisning vore död; disputationerna, som de arrangerade offentligt, var hederliga, moraliska, innehållsrika, de mest glänsande man någonsin hade upplevat... Inte mindre flit ägnade jesuiterna ledningen av latinskolorna. Det var en av deras främsta principer, att man måste väl besätta de lägre grammatikklasserna. På det första intryck, människan fick, berodde dock det mesta för hela hennes liv... Jesuiterna lyckades häri förbluffande. Man fann, att ungdomen hos dem på ett halvår lärde sig mer än hos andra på två år; t. o. m. protestanter återkallade sina barn från avlägsna gymnasier och överlämnade dem åt jesuiterna.»

Dessa erkännanden av protestantiska historiker kan man så mycket mindre rubba något på, som förhållandenas historiska utveckling slående nog visar varför det måste gå så.

Sedan den tyska reformationen råkat i händerna på furstarna, ledde den tillbaka i ett fruktansvärt barbari. Tysklands mera kultiverade och rika delar fick härigenom en oemotståndlig impuls att återvända till katolicismen, utplåna brytningen som skilde dem från de mest utvecklade länderna, från Italien, Frankrike, Spanien. Betecknande är nästan alla tyska humanisters snabba återvändande till den romerska kyrkans sköte. Det sakläget skapade inte jesuiterna men väl utnyttjade de det med en i sitt slag beundransvärd skicklighet. 1551 hade de ännu inga fasta punkter i Tyskland; 1566 höll de redan Bayern och Tyrolen, Franken och Schwaben samt en stor del av Rhenlandet i sitt grepp. Väl är jesuitismens historia, liksom kapitalismens historia överhuvud, skriven med blod och tårar, men över 1500-talets lutheranism hembar den sina framgångar som bärare av en högre kultur. Jesuiterna segrade genom reformen i skolväsendet, genom en visserligen kyrkligt förkrympt men den fördummande lutheranismen oändligt överlägsen bildning; de besatte de tre andliga kurfurstendömena Mainz, Köln och Trier, de frankiska biskopsdömena Bamberg och Würzburg, de andliga sätena i Bayern, med sina duktigaste lärjungar, med bildade män, till vilka de lutherska hovpredikanterna inte på långa vägar nådde upp i karaktär och själfullhet.

En huvudfångst gjorde de hos de mäktigaste delfurstarna i Sydtyskland, de bayerska hertigarna. Dessa furstar behärskades av samma drifter som hela deras klass i Tyskland, och de lutade redan åt reformationen, då jesuiterna med kraft ingrep. Kyrkan beviljade de bayerska hertigarna en tiondel av andliga ståndets gods och gjorde dem därigenom oberoende av sina ständer; hon medgav dem en slags andlig överuppsikt; hon öppnade för deras yngre söner utsikten till de högsta andliga ämbetena; det förekom, att de bayerska hertigarna betraktade klostren som kammargods och underkastade dem en världslig förvaltning. Med samma ekonomiska intressen, som hade förorsakat så många furstars avfall, fängslade nu jesuitismen hertigarna vid kyrkan. Med trosglöd gav de sig åt denna välgörare och undergörare. De blev inte sämre genom det; i början av 1600-talet står den bayerske hertigen Max, en jesuiternas lärjunge, bland de tyska furstarna som en man bland idel ynkyggar.

Så hade under religionsfredens skygd hopat sig mycket nytt bränsle. Under religiösa former roffade mycket världsliga maktintressen för sig områden. År 1607 tog den fromme hertig Max av Bayern något religiöst gräl till förevändning för att gripa den fria riksstaden Donauwörth i strupen och stoppa den i sin ficka. Denna ogenerade våldskupp gav första signalen till härarnas samling. En del av de protestantiska furstarna sammanslöt sig till Unionen, under ledning av Kurpfalz, varpå de katolska furstarna under Bayerns ledning sammanslöt sig till Ligan. Unionen förblev ett dödfött barn, inte ens första lutherska riksståndet, kurfursten av Sachsen, anslöt sig till den; han förlamades av avund mot Kurpfalz, av ängslan för de så skamligt bedragna Enrstiska kusinernas hämd, av girighet efter land, som han hoppades få tillfredsställd av kejsaren. Däremot blev Ligan en verklig makt; den hade i hertig Max ett beslutsamt huvud, och ett stort antal andliga riksständer, med de tre andliga kurfurstendömena i spetsen, utgjorde dess fasta skelett.

I detta sakernas läge öppnade en inre kris i de österrikiska arvlanden tyska reformationens fjärde period, 30-åriga kriget.

3. Trettioåriga kriget.

I de österrikiska arvlanden hade skett en liknande utveckling som i Tyska riket. Adel och städer kämpade under protestantiskt banér mot den monarkistiska makten, som var kedjad vid katolska kyrkan. Liksom i Nederländerna sju rebelliska provinser reste sig mot Habsburgska husets spanska linje, så reste sig sju upproriska provinser mot samma hus' österrikiska linje: Böhmen, Mähren, Schlesien, Ober- och Niederlausitz, Ober- och Niederösterreich. Men även här firade den jesuitiska restaurationen glänsande triumfer. De österrikiska arvlanden

skyddade den europeiska Occidenten för turkarnas angrepp; om de fölle sönder, vare sig genom härskarhusets inre tvistigheter eller rebellerier av enskilda länder och deras ständer — och av bägge anledningarna stod de i början av 1600-talet alldeles inför förfallet —, så hotade ett oerhört sammanbrott. I detta förhållande hade de stora framgångar sin rot, vilka jesuiterna tillkämpade sig i de österrikiska arvländerna. Deras fanatiserade lärjunge, ärkehertig Ferdinand av Steiermark, i sitt slag en hel karl liksom den bayerske hertig Max, återställde på nytt härskarhusets enhet och det intima förbundet med Habsburgarnas spanska linje; för honom fanns intet kompromissande med de upproriska provinserna; han kände bara den enda politiken att kuva dem inom den katolska trons enhet. Trots sina välbekanta åskådningar vart han även av de protestantiska kurfurstarna vald till tysk kejsare; den habsburgska makten gjorde sig ännu en gång redo att gripa världsväldets redan ur dess händer till hälften fallna tygel.

I det gamla hussitlandet Böhmen kom det först till väpnat avgörande. De böhmiska ständerna hade på grund av Ferdinands katolska restaurationsförsök förklarat honom förlustig kronan och valt kurfursten Friedrich av Pfalz, en mycket obeständig vindflöjel, till konung i förhoppning att därigenom få Unionens bistånd. Men Unionen visade sig fullständigt oförmögen att handla. I ett fördrag, som den i Ulm slöt med Ligan, förpliktade den sig att avstå från varje inblandning i den böhmiska affären; den förklarade sig vara förpliktad att understödja pfalzaren endast om han bleve angripen i sina arvland. Hur den därvid lät lura sig framgår redan av det faktum, att hertig Max av Bayern som Ligans huvud samtidigt förhandlade med kejsaren och av denne som pris för Ligans bundsförvantskap — jämte förpantningen av de österrikiska arvländerna — lät lova sig pfalziska kurvärdigheten och Oberpfalz. Med all sin fromhet såg den bayerske hertigen främst på sina dynastiska intressen och allra minst ämnade han hjälpa kejsaren ur klämman för hans vackra ögons skull eller ens för kejsarmaktens.

Han lät därför att börja med greve Tilly, en vallonsk legoknektsgeneral som han tagit i sin tjänst, med 30,000 man överskrida österrikiska gränsen för att garantera sig sin fördragsenligt som pant överlämnade egendom och först sedan rycka mot Böhmen för att genom den nybakade kungens fördrivning förvärva sig pfalziska kurvärdigheten och Oberpfalz. Den 8 november 1620 kom det på Vita berget, framför Prags portar, till den avgörande drabbningen, i vilken Tilly utan större ansträngning segrade. Kurfursten flydde och lämnade också sina arvland i sticket för att rädda sig till Holland. Böhmen föll med detta enda slag åter i kejsarens hand, och han underkastade det nu utan förbarmande en blodig politisk och religiös restauration. »I hundratals avrättades huvudena för den böhmiska adeln och det protestantiska borgardömet i Prag, största delen av dess jordegendom konfiskerades och bortschackrades för en spottstyver till adliga kejsarliga partigångare av de mest olika nationaliteter. Tyska, spanska, italienska, franska och skotska gunstlingar till kejsaren delade mellan sig upp det rika bytet, och namnlistan på feodalherrar, vilka ännu i dag skyddar tronen och altaret, liknar en provkarta från alla nationer.» (Hugo Schulz.)

Krigsbranden skulle emellertid nu ha släckts ut, om inte kejsarens bundsförvanter krävt ut sin lön ur den landsflyktige och av kejsaren i bann lyste pfalziske kurfurstens kvarlåtenskap. Spanjorerna sände trupper till Kurpfalz, som låg mycket lämpligt till för dem mellan deras tyska besittningar, medan den bayerske hertigen som Ligans huvud gjorde anspråk på pfalziska kurvärdigheten och Oberpfalz. Om Ferdinand gick in härpå, så betalade han som tysk kejsare de skulder, han gjort som böhmisk konung. Redan den bannlysning, han egenmäktigt utfärdat över den flydde kurfursten, var enligt bestående riks rätt bunden av kurfurstarnas bifall; förfogade han nu av ren kejsarlig maktfullkomlighet över de pfalziska besittningarna, så satte han yxan till den furstliga suveränitetens rötter. Därvid fick heller inte

förbises, att med överflyttningen av pfalziska kurvärdigheten till Bayern den konfessionella jämnvikten i kurfursterrådet fullständigt försköts; då stod bara kvar två protestantiska röster (Brandenburg, Sachsen) mot fyra katolska (Bayern, Mainz, Trier, Köln); den sjunde kurvärdigheten tillhörde kejsaren som konung av Böhmen. Trots så trängande skäl var de protestantiska furstarna alltför egennyttiga och ränklystna för att i slutet trupp gå i breschen för sitt eget intresse. Endast några små bandleddare, som greve Mansfeld och Christian av Braunschweig, spelade den flydde kurfurstens riddare men mindre för att skydda hans länder än för att röva och plundra i de andliga områdena. Tilly sprängde utan stort besvär deras hopar och år 1623 överflyttade kejsaren på en riksdag i Regensburg den pfalziska kurvärdigheten på hertigen av Bayern — under vanmäktiga protester från brandenburgska och sachsiska kurfurstarna.

Härmed hade nu emellertid de europeiska makterna mobiliserats. Habsburgska huset hade uppnått en makt som endast på Karl V:s tid; med överflyttandet av en protestantisk kurvärdighet på en katolsk furste hade kejsar Ferdinand t. o. m. vågat mera än hans anherre efter slaget vid Mühlberg; Spanien satte sig fast i Kurpfalz och förnyade fientligheterna mot Holland. En europeisk kontrastöt mot den österrikisk-spanska framstöten var oundviklig. I Frankrike kom just Richelieu till makten, men det inre virrvarret band ännu hans händer för den europeiska politiken. Så övertog England och Holland ledningen. De slöt ett försvars- och anfallsförbund för sjökrig mot Spanien och understödde kungen av Danmark med pänningmedel, för att han skulle vid Elbe och Weser ställa upp en stålig här som samlings- och stödjepunkt för de protestantiska furstarna i Tyskland. I lösare förhållande sträckte sig den anti-habsburgska koalitionen ända till Turkiet, som gav sin vasall Bethlen Gabor av Siebenbürgen — en mycket from lutheran, som diktade psalmer och inte mindre än tjugusex gånger läste igenom bibeln — tillåtelse att infalla i de österrikiska arvländerna. Men å andra sidan var nu kejsaren stark nog för att uppställa en egen krigsmakt; han antog den böhmiske magnaten Albrecht Wallensteins anbud att åt honom värva en stor här, och Wallenstein löste sin uppgift vida över vad han hade lovat. År 1625 började nedersachsisk-danska kriget, efter kriget om Böhmen och Pfalz den tredje perioden i 30-åriga kriget. Det slutade efter fyra år med ytterligare väldiga framgångar för kejsaren: i freden i Lübeck förpliktade sig Danmark att inte vidare blanda sig i de tyska angelägenheterna; även över norra Tyskland härskade de kejserliga vapnen.

I främsta rummet hade kejsaren för dessa framgångar att tacka sin general. Vi är vana att i Wallenstein framför allt se den store krigsfursten, men däremot har inte utan skäl invänts, att Wallenstein inte var någon soldatkaraktär och i grund och botten inte ens en militärt inriktad ande. »Wallenstein lyckades bli en mäktig fältherrepersonlighet utan att egentligen vara en framstående strateg.» (Hugo Schulz.) Man får dock inte gå så långt som att säga, att Wallenstein i sina rent militära uppgifter skulle varit under medelmåttan; han hade fastmer redan fullkomligt fattat den krigsteori, som Clausewitz utvecklade på 1800-talet: kriget var för honom alltid bara ett medel för politiken, ett fullföljande av politiska mål med våldets medel där fredliga medel inte räckte till. Hans militära missgrepp förklaras så av felaktiga förutsättningar för hans politik och urskuldar alltså fältherren Wallenstein mer än de lastar honom.

Wallensteins politiska mål var emellertid samma mål, som Richelieu strävade till i Frankrike, var det högsta mål som kunde nås på högsta nivån av den europeiska utvecklingen vid den tiden: den världsliga monarkien som nationell enhet, fri från allt religiöst spökeri, i överlägsen insikt ordnande de enskilda klassernas motstridiga intressen och vändande deras gemensamma intressen med styrka mot utlandet. När Richelieu nådde målet men Wallenstein bedrövligt dukade under, så var deras ödens olikhet grundad i de franska och tyska

tillståndens olikhet. Inte vad man kallar hans trohetsbrott mot kejsaren gör Wallenstein till en äkta tragisk gestalt utan den självillusion, vari han ämnade betvinga »tingens gemena verklighet» genom sin överlägsna kraft. Det fantastiska drag, som gick genom hans gärningar och manipulationer, härrörde ej från hans klara och djupa förstånd utan från nödvändigheten att räkna med fantastiska faktorer, när han ville vända om en sekelgammal historisk utveckling och upprätta en tysk monarki.

När Wallenstein ställde upp en här åt kejsaren, lär han ha sagt, att inte 20,000 men väl 50,000 man kunde han hålla i fält. Anekdoten är inte bestyrkt men det spelar ingen roll, om den är sann eller ej: under inga omständigheter har han därmed velat säga, som det så ofta påståtts om honom, att han med en större här kunde brandskatta så mycket grundligare. Tvärtom insåg han den militära svagheten i det tygellösa plundrings- och rovsystemet, på vilket de protestantiska bandleddarna just på nytt hade lämnat de avskyvärdaste prov. Han var den förste härföraren, som banade väg för 1700-talets strategi, som planmässigt byggde upp krigföringen på soldaternas tukt och de ekonomiska omsorgerna om hären på ett sätt som gjorde att bönder och borgare kunde bestå vid sidan av hären. Därmed är varken sagt, att denna avsikt med ens lyckades honom och att wallensteinska trupper överhuvud inte skulle ha plundrat, eller att Wallenstein skulle ha ryggat tillbaka för hårda konfiskationer eller kontributioner, om de tjänade hans politiska syften. Ju tyngre de tyska furstarna kände krigets bördor, desto fortare tvang han dem till fred, tvang dem in under den kejsarliga auktoriteten. Wallenstein gav oförbehållsamt uttryck åt sin uppfattning, att med sina arvlands makt kunde kejsaren inte uthärda kriget; därtill behövde han Tyska riket. I det inre Tyskland måste han uppställa en mäktig och talrik här, som hölle alla kejsarens fiender i schack och aldrig behövde riskera att bli uppriven i belägringar eller strider. Med den hären borde huset Österrike emellertid inte göra några erövringar; den behövde hållas samlad endast därför att de överstar, av vilka man kunde betjäna sig, till största delen vore lutheraner. Man måste tänka på att sätta riket i fred och behålla det däri; då skulle kejsaren bli fruktansvärd åt alla håll. Så framlade Wallenstein sitt program för kejsarens förste minister och därefter handlade han, oberörd av det religiösa grälet, i sin själs djup avog mot allt svartrocksvälde; ehuru själv katolik sade han, att det inte komme att bli fred i riket förrän en biskops huvud bleve lagt inför hans fötter.

Hans politik bar rika frukter. Systematiskt belade han hela Nordtyskland med sina kvarter, trängde ut Ligans här, som under Tilly kämpade vid hans sida, tog vid sina genomtåg, rekvisitioner och värvningar inte ringaste hänsyn till landsöverheten, vare sig den var katolsk eller protestantisk, konfiskerade furstarnas länder, junkrarnas gods, då vederbörande stod i vapen emot kejsaren, försåg sina generaler och överstar med deras områden, lät själv förläna sig Mecklenburg och utnämna sig till amiral över Baltiska havet. Över Östersjön skulle från och med nu kejsarens spira härska. I dessa dagar, då ingenting längre syntes honom ouppnåeligt, uppskisserade väl Wallenstein en betydligt mer vittsvävande plan: att erövra Konstantinopel och fördriva turkarna ur Europa. Men med allt sitt geni kunde han inte bemästra de ekonomiska orsaker, som bestämde den tyska reformationens gång. Icke vid Konstantinopels murar fann han sina triumfers gräns utan vid den lilla staden Stralsunds.

Hur djupt de tyska Hansa-städernas makt hade sjunkit, så var deras hjälp oumbärlig för kejsaren, om han ville härska över Östersjön. Dessa städer hade emellertid mindre än hundra år tidigare haft mod till en självständig politik. De var inte emot kejsaren, vars hjälp de ofta nog gjorde anspråk på, då den kunde göra dem nytta — så Hamburg, Bremen, Lübeck, då de ansattes av Danmark. Men de var heller inte för kejsaren, då dennes vänskap hotade att kosta dem något. Handelsintresset stod för dem över alla hänsyn. På en Hansa-dag i Lübeck avböjde Hamburg, Bremen, Lübeck, Köln, Braunschweig, Lüneburg, Magdeburg, Stralsund, Rostock och Wismar kejsarens anhållan att uppsätta skepp åt honom; de gick inte heller in på

det handelsfördrag med Spanien, som kejsaren föreslog dem, »då de ej kunde motsätta sig eller göra till sina fiender de potentater, som var mäktiga på havet och vars pass de måste begagna».

Alla medel till övertalning i godo, alla de anbud om fördelar, som varken österrikiska eller spanska linjen av huset Habsburg lät saknas, räckte inte till. Och när Wallenstein nu ville tvinga Stralsund att uppta en kejsarlig besättning, gjorde staden honom segerrikt motstånd tack vare den danska och svenska hjälp som den fick sjöledes. Det kejsarliga våldet över Östersjön visade sig tills vidare som ett fantom, fast så länge den mecklenburgsk-pommerska Östersjökusten befann sig i kejsarens våld ännu alltfjämt som en mycket synlig fantom.

Samma dagar som Wallenstein låg framför Stralsunds murar belägrade Richelieu La Rochelle. Hans seger var inte bara lika symboliserande för de franska händelserna som Wallensteins nederlag för de tyska: den gav också den europeiska politiken en avgörande vändning. Frankrike hade nu händerna fria för sina utrikesintressen och det upptog kriget mot Habsburgska huset med så mycket större eftertryck, som kung Karl av England, vilken just nu invecklades i en ödesdiger kamp med parlamentet, hade slutit en ärelös fred med Spanien. Richelieu använde en arvstvist om hertigdömet Mantua till att åter med Österrike-Spanien uppta den gamla kampen i Italien; det lyckades honom dra på sin sida de små italienska furstarna i övre Italien; med påven Urban VIII, son till ett florentinskt handelshus, en man som helt kände sig som italiensk furste och sedan länge ämnat avskaka det spanska överväldet, stod han i nära samförstånd. Åt Nederländerna betalade Richelieu avsevärda subsidier för att sporra dem att fortsätta kriget med Spanien. Ligans furstar i Tyskland lockade han med de fagrade löften; vid hovet i München lät han antyda, att det vore på tiden att utbyta den habsburgska kejsarkronan mot den wittelbachska. Slutligen bemödade han sig att bilägga kriget mellan Polen och Sverge, så att den svenske kung Gustav Adolf skulle bli fri till ett angrepp på Tyska riket. Överallt, vid Po, vid Rhen, i Nederländerna, vid Östersjön ville han bryta ned Habsburgs makt.

Inte mindre svårt än genom det franska angreppet och misslyckandet framför Stralsund drabbades det »absoluta dominat» över Tyska riket, som Wallenstein eftersträvade för kejsarens räkning, genom kejsaren själv. Ansatt av Ligan, rådd av jesuitiska biktäder, mera dårad av den landsfurstliga egenlyst än upplyst av kejsarligt sinnelag, utfärdade Ferdinand II samtidigt med freden i Lübeck restitutionediktet, som ännu en gång eftertryckligt uteslöt calvinisterna från religionsfreden i Augsburg men därefter förordnade, att alla sedan Passaufördraget indragna medelbara kyrkogods och alla sedan Augsburg reformerade riksomedelbara stift skulle återges till katolikerna. Ediktet påbjöd en fullständig omvälvning i de bestående egendomsförhållandena, speciellt i norra Tyskland. Likgiltigt om dessa förhållanden bestod med rätt eller orätt, likgiltigt om kejsaren hade en formell rätt att utfärda ediktet eller ej, så kunde han inte ta sig något dåraktigare före än förordna om en dylik restitution. Ediktet stod i brutalaste motsättning till Wallensteins politik, som *över* de religiösa motsättningarna och *över* de stridande furstarna ville upprätta en stark riksmakt; med ediktet ställde sig kejsaren på furstarnas ena sida, han själv spekulerade speciellt på Magdeburg och Halberstadt. I stället för att lugna Ligan kom han fastmer genom ediktet dess övermod att svälla och gjorde den så mycket mindre böjd att underkasta sig den kejsarliga auktoriteten. Sedan Unionen för länge sedan var upplöst och de protestantiska kurfurstarna av Brandenburg och Sachsen hade hållit sig neutrala i det nederländsk-danska kriget, fick ediktet dem på nytt på benen, ty det hotade att beröva dem deras bästa domäner. Det upprörde också speciellt den protestantiska befolkningen, som från de österrikiska arvländerna hade sett vad kejsaren menade med katolsk restauration. Wallenstein rimmade den gången:

»Des Kaysers unnöthige reformation
bringt mich um meine reputation,
den Kayser um die Römische Kron,
Bayern wird auch krign sein Lohn.»

(Kejsarens onödiga reformation berövar mig mitt anseende, kejsaren hans romerska krona, Bayern kommer också att få sin lön.)

Han klagade, att kejsaren behövde inte reformer utan rekryter; över ediktet fröjdade sig bara svensken, turken och Bethlehem (Bethlen Gabor). På samma sätt tänkte hans officerare, som till största delen var protestanter. T. o. m. Tilly, Ligans general, lär med hänsyn till »de utländska potentaternas förehavande invasion» ha förklarat ediktet för mycket olämpligt.

Så rådde i norra Tyskland en häftig jäsning, när Gustav Adolf av Sverge den 26 juni 1630 i spetsen för 13,000 man landsteg i Pommern.

4. Gustav Adolfs svenska politik.

Vad som föranledde kungen av Sverge till infall i Tyskland var uteslutande en världslig maktfråga: frågan om vem som skulle härska över Östersjön. Gustav Adolf själv har i sin brevväxling med sin kansler Oxenstierna och i sina förhandlingar med de svenska ständerna aldrig angivit någon annan anledning. För att rädda den protestantiska tron i Tyskland skulle han inte ha offrat en man eller en skilling.

Vad han offrade för detta ideella syfte var några balar värdelös makulatur, vari han spelade upp sig till protestantismens beskyddare för att utnyttja de tyska protestanternas jäsande stämning för sina erövringssyften. På samma sätt som mer än hundra år senare den preussiske Friedrich manipulerade för liknande syften. Vad den preussiske kungen säger i instruktionsskriften för sina generaler: »Man beskyller fienden för de allra värsta avsikter, dem han skulle hysa mot landet. Är detta protestantiskt som i Sachsen, så spelar man rollen av en den lutherska religionens beskyddare; är landet katolskt, så talar man inte om annat än tolerans. Var häri ännu återstår för er är fanatismen. Om man kan animera ett folk för dess samvetsfrihet och även bibringa det, att det förtrycks av präster och devotes, så kan man säkert också räkna på detta folk; d. v. s. riva upp himmel och helvete för edra intressen» — det förstod redan den svenske kungen grundligt. Det var bara det, att svensken i enlighet med sin tid kunde förfara lika naivt som preussaren förfor cyniskt.

Ty visserligen var de svenska kungarna hårdnackade lutheraner. De måste vara det av politiska skäl. Av den medeltida kyrkan hade Sverge erfarit föga gott men mycket ont. Det katolska prästerskapet var lika rikt som landet var fattigt. Det restes knappast något motstånd, när på 1500-talet Gustav Vasa grundade den nya monarkien på rovet av dess stora gods. Han var därvid tvungen att dela med den mäktiga adeln. Städerna stod ännu på en låg nivå; de ägde intet annat än en liten hop fiskefartyg och lite annat fattigt lösöre, som enligt Gustav Vasas uttryck varken lovade hjälp eller tröst. Ännu kunde han inte tänka på att tillträda arvet efter den förfallande Hansan, väldet över Östersjön. Vid hans död år 1560 gick ännu bara 62 svenska fartyg i utrikeshandel. I sitt testamente förklarade Gustav Vasa den lutherska religionen som grundvalen för den svenska monarkien och förpliktigade sina efterkommande att aldrig vika från den.

Hur nödvändigt detta råd varit, visade sig i praktiken, då Erik XIV, hans äldste son och efterträdare, med adelns bistånd störtades av Johan III, en yngre son till Gustav Vasa, och efter längre fångenskap förgiftades. Johan jagades av en för dåtida furstar mycket ovanlig

sentimentalitet genom samvetsqual för sitt brodermord i jesuiternas armar. Han satte i gång en katolsk restauration och lät välja sin son Sigismund till kung av Polen. Ett polskt-svenskt rike tycktes ge full garanti för väldet över Östersjön. Men den svenska befolkningens stora massa var med sina ekonomiska intressen bunden vid reformationen. När Sigismund efter Johans död kom över från Polen för att tillträda sitt svenska arv och fortsätta sin fars katolska restaurationsförsök, stötte han på ett oöverbärligt motstånd. Hans farbror Karl, Gustav Vasas yngste son, ryckte slutligen från honom kronan för att sätta den på sitt eget huvud. Det förblev därvid, att den som ville härska i Sverge han måste vara en hårdnackad lutheran.

En hårdnackad lutheran, ty liksom Sverge saknade förutsättningarna för jesuitismen saknade det också förutsättningarna för calvinismen. Adeln var övermäktig och hade förträffligt utnyttjat kungahusets inre tvistigheter för sina syften. De svenska bönderna hade icke varit livegna under medeltiden; i främsta rummet var det de som hade lyft upp Gustav Vasa på tronen. Men liksom redan denne lönat dem med snöd otacksamhet, så tryckte hans efterföljare med våld ned dem i beroende under adeln. Med junkrarnas makt kunde städerna inte mäta sig. Väl hade Gustav Vasas efterföljare upptagit kampen över Östersjön och kung Erik hade ur bankrutten för det andliga ordensväldet i de baltiska provinserna förvärvat Estland, medan Liffland tillföll Polen och Kurland stoppades i fickan av en ordensmästare som världsligt hertigdöme. Men det inre virrvarret hindrade en kraftig maktutveckling utåt, och när Karl IX hade återupprättat den lutherska monarkin, kastade han in riket i en ny skakning genom det omöjliga försöket att samtidigt med blodig stränghet kuva adeln och i kamp med Danmark, Polen och Ryssland erövra väldet över Östersjön.

Karl dog 1611 och efterträddes av sin son, den sjuttonårige Gustav Adolf. Han började sin regering bedrövtligt nog med freden i Knäröd, som han köpte sig på förödmjukande villkor av danskarna, vilka hade trängt in djupt i det svenska riket. Men ännu var gamla strider med Polen och Ryssland oavgjorda, ännu hade själve den polske Sigismund inte uppgivit sina anspråk på den svenska kronan utan behandlade Gustav Adolf som en usurpator. Den unge kungen hade bara en väg att säkerställa sin krona: han måste också rättsligt erkänna den makt, som hans adel faktiskt ägde. Han gav det svenska ridderskapet det avgörande ordet på riksdagarna, han gav det nya rättigheter över bönderna, han gav det officersplatserna i hären, han tog intet steg utan dess bifall i utrikespolitiken, kort och gott: de svenska junkrarna vann en så över, ägande position, att de med sina »förnäma privilegier» såg föraktligt ned på den tyska adeln som en »furstarnas slav» och jämförde sig med Tysklands riksomedelbara furstar. Jämförelsen haltade, ty det lilla Sverge ägde de betingelser för nationell enhet, som det stora Tyskland saknade; de svenska junkrarna behövde den monarkiska makten, som de tyska furstarna oavslåligt traktade efter att förstöra. Men i sitt fulla välde över denna makt kunde de väl betrakta sig som landets verkliga suveräner.

Gustav Adolf själv gjorde med sina koncessioner åt det svenska ridderskapet alldeles vad han inte kunde undgå att göra. Den svenska monarkin måste äga en stark här, om den i längden inte ville bli ett byte för de övriga Östersjöstaterna. Men en stark här kunde i Sverge grundas endast på jordegendomen. Det absoluta kungadömet, som hade eftersträvat av Gustav Adolfs företrädare, hade visat sig omöjligt; möjligt var det svenska kungadömet endast som junkerlig militärmonarki. Men om de svenska junkrarna i viss mån tog kungarnas krig på entreprenad, så var de självklart inte alls böjda för att också bära krigsbördorna på egna skuldror. De avvältrade dessa bördor så gott de kunde på de behärskade klasserna. Skatterna steg till en vansinnig höjd; den, som inte hade egen bostad och arbetade för lön, var fågelfri för utskrivning; eljes fanns för den manliga befolkningen mellan 18 och 30 år ett slags konskriptionssystem, vars huvudbörd föll på lantbefolkningen. Dock får man inte förbise, att Gustav Adolfs krig därför ännu inte var impopulära bland de utpressade klasserna. De hade

alla, och särskilt städerna, ett livligt intresse i det svenska väldet över Östersjön. Dessutom skaffade segerrika fälttåg stora rike. domar till landet. Den tidens krig var systematiska plundrings- och rövartåg; liksom hugenotterna, liksom drottning Elisabeth drev Gustav Adolf sjöröveriet i stor stil. Det var speciellt hans metod att erövra mycket trafikerade hamnar, befästa dem starkt och ta ut ofta ohyggligt höga tullar på utgående såväl som ingående fartyg. Krigstjänsten betraktades ännu inte så skamlig som hundra år senare; åtminstone för de egendomslösa proletärerna var den ett lotteri, som gav mången vinst. Man måste komma ihåg dessa förhållanden för att förstå, hur ett fattigt land på 11/2 milj. invånare — och år 1630 hade Sverige inte mer, inräknat alla dittills gjorde erövringar — i årtionden kunde föra ett blodigt krig och bära de tyngsta bördor, och att riksdagen, där borgarna och bönderna ännu hade en viss representation, gav sitt bifall åt Gustav Adolfs infall i Tyskland.

Så småningom hade Gustav Adolf brett ut sig runt Östersjökusten. Sverige, Finland och Estland hade han övertagit av sin far, från Ryssland erövrade han Kexholm, Karelen och Ingermanland, från Polen Liffland och preussiska kustområden, särskilt de viktiga sjöplatserna Memel, Pillau och Elbing, liksom rätten att på alla i Danzigs hamn in- och utgående varor uppta en värdetull på 31/2 procent. Memel och Pillau var huvudhamnarna för hertigdömet Preussen och tillhörde under polsk överhöghet Gustav Adolfs svåger, kurfursten av Brandenburg, som aldrig tillfogat honom den minsta skada. Som ett exempel på Gustav Adolfs krigföring må i korthet beskrivas Pillaus erövring. En vacker sommardag år 1626 uppenbarade sig Gustav Adolf med en stark krigsflotta framför Pillau och klargjorde för den svaga besättningens intet ont anande kommandant, att han skulle förklara huruvida han ville vara vän eller fiende. Han, Gustav Adolf, komme som vän och skulle av sin svågers jord ej ta en handfull mer än denna usla sandplats, som han behövde ett stycke framåt som stödjepunkt; men vid minsta fientlighet och om bara ett skott fölle, komme han att bli detta lands öppna fiende och rättskaffens ta det i kaluven. Förgäves bad kommandanten om uppskov, förgäves sände de preussiska myndigheterna och städerna bud med bön att avvakta kurfurstens ankomst: Gustav Adolf avvisade dem, som en gammal skrift säger, »med hårda skarpa talesätt, med blod och hals i tväggehanda hotelser». Han tog »den usla sandplatsen» och gjorde därav en guldgruva, som han aldrig mer gav tillbaka. År 1629 avkastade den svenska tullen i Pillau en halv million thaler, precis lika mycket som den danska Sundtullen, som i den tidens Europa åtnjöt ett till ordstäv vordet rykte som guldgruva.

Om man ser bort från Danmark, med vars kungar Gustav Adolf trots den lutherska tros- och den germanska stamgemenskapen naturligtvis levde som hund och katt, fanns av hela Östersjöområdet nu väsentligen endast den mecklenburg-pommerska kusten fri från det svenska överväldet. Men just därför stod också, så snart Wallenstein i dessa områden upprättade en stark riksmakt med det uttalade syftet att rycka till sig dominium maris baltici, herraväldet över Östersjön, den svenska militärmonarkin inför frågan: vara lika eller icke vara. Sedan årtal iakttog Gustav Adolf med den mest spända uppmärksamhet de kejsrerliga vapnens framsteg i norra Tyskland. Han hade t. o. ni. redan ställt sig som fältherre till förfogande åt den antihabsburgska koalitionen, som bildades på tjugutalets mitt; den gången hade den danske kungen gått förbi honom, inte minst därför att han som hertig av Holstein samtidigt var tysk furste och på så vis bättre kunde sätta igång inbördeskriget än den svenske kungen, som inte hade det ringaste att göra med det tyska riket. Trots sin rivalitet med Danmark hade Gustav Adolf då gjort gemensam sak med det för att rädda Stralsund från Wallenstein. I sitt polska krig fullföljde han samtidigt anti-habsburgska tendenser, ty Polen hängde samman med habsburgska huset genom en rad av intressen, av vilka här endast må nämnas det mot bägge lika hotet av de turkiska anfallen. Wallenstein hade då också sänt Polen hjälptrupper och avvisade hänsynslöst de svenska sändebuden, då Gustav Adolf ville ha ett ord med i laget vid fredsförhandlingarna i Lübeck. Motsättningarna var redan högt spända,

då Richelieu företog sitt fälttåg mot habsburgska huset. Han fann lätt gehör hos Gustav Adolf, när han erbjöd sig som medlare mellan Polen och Sverge och hetsade den svenske kungen till angrepp på tyskt område. Han talade bara högt ut vad Gustav Adolf själv länge hade gått och funderat på.

Det var emellertid ett farligt företag. Frankrike hade fullt göra med italienska kriget och kunde bara lämna pänningunderstöd. Nederländerna var också alltför ansträngda av kriget med Spanien för att vara böjda för ett krig mot kejsaren, liksom Gustav Adolf väl ville ta itu med kejsaren men ej med Spanien. Därtill kom häftig handelsrivalitet. Nederländerna gick inte med på annat än hemliga värvningar, som Gustav Adolf skulle få företa på deras område, och för dem lade de dessutom de största hinder i vägen. Från England kunde heller inte fås mer än tillåtelsen till värvningar. Danmark låg slaget till marken, vilket visserligen med rådande ömsesidiga avoghet snarare var en fördel än en nackdel för Sverge. Om Gustav Adolf i godo kunnat nå sitt mål, skulle han säkert föredragit det. Han uppsköt t. o. m. det formella avslutandet av förbundet med Frankrike för att ännu en gång försöka förhandlingar i godo. Men alltjämt gällde det för honom att den kejsarliga makten skulle dra sig tillbaka från Östersjökusten och från nordtyska låglandet överhuvud. Om religiösa frågor talade han aldrig. Föreställningen, att en kung kunde företa ett krig för att skydda en annan monarks undersåtar i deras tros- och samvetsfrihet, låg helt utanför den tankekrets, vari den tidens makthavare rörde sig. Liksom nutidens. Det var bara den skillnaden, att man den tiden inte ens förstod hycklande svepskäl av detta slag. Men t. o. m. om så ej varit fallet, var fanns då dessa tyska protestanters lidanden, för vilka Gustav Adolf sade sig vilja dra svärdet? Att kejsaren i sina arvland obarmhärtigt bedrev den katolska restaurationen, var hans rätt, vederbörligt patenterad just av Gustav Adolfs protestantiska trosbröder. Det däremot, som Gustav Adolf hade tagit en oövervinnelig anstöt av, nämligen den kejsarliga maktens upprättande i norra Tyskland, det hade skett utan något som helst förtryck av protestanterna; Wallensteins politik vilade just på en utjämning av de religiösa motsättningarna. Och inte ens restitutionediktet kan utnyttjas i detta sammanhang. Innan det utfärdades, hade Gustav Adolf redan beslutit sig för kriget och t. o. m. redan skisserat upp det senare publicerade krigsmanifestet; sedan det utfärdats, anknöt han ännu en gång förhandlingar i godo med kejsaren, utan varje relation till ediktet, alltjämt bara med programmet: bort med den kejsarliga makten vid Östersjökusten och jag håller freden!

Nu var varken kejsaren eller hans fältherre folk, som underkastade sig ett sådant ultimatum. Wallenstein ansatte i stället allt häftigare Hansastäderna. Kriget var oundvikligt och frågan var bara, hur det skulle föras. De sista oktoberdagarna och de första novemberdagarna år 1629 genomdebatterade Gustav Adolf på Uppsala slott ännu en gång hela frågan med de svenska riksråden, svenska junkrarnas ledare. I protokollet finns fortfarande inte ett ord om religion. Det heter i protokollet av den 3 november: Stenen vore lagd på dem ej genom deras utan genom kejsarens skuld, vilken kommit Sverge för nära. Antingen måste de duka under eller vältra av stenen: antingen invänta kejsaren i Kalmar eller uppsöka honom i Stralsund. Man beslöt sig så för offensivkriget, väsentligen av det skälet att Sverge inte kunde bära ett krigs bördor men Tyskland alltså måste det. Gustav Adolf förklarade, att tyska kriget måste föras med tyskt blod och tyska pengar. Han sade: Segrar kungen, så blir tyskarna bytet. Tyska folket skulle nödgas kämpa mot sitt eget fosterland och sin egen överhet. Ett vackert program för den »dyre Gudskämpen», som av öm omsorg för de tyska protestanternas våldförda samvete ville rädda dem ur de jesuitiska klorna!

Ytterligare några siffror må belysa detta kungliga program. Under de tre år Gustav Adolf ännu själv förde kriget, var i Sverge siffrorna för:

	militerbudgeten	härens styrka (nominellt)
1630	9,535,625 thaler	40,000 man
1631	5,568,407 »	79,700 »
1632	2,220,198 »	198,500 »

Som synes: ju högre arméns numerär stiger, desto mer sjunker krigsbudgeten. Därvid är att märka, att militärbudgeten omfattar hela den svenska härsmakten, inräknat de i Sverge, Finland och Östersjöprovinserna kvarlämnade trupperna, vilka år 1630 belöpte sig till 37,000 man, medan den här angivna armésiffran inskränker sig till de i Tyskland kämpande svenska härarna. Dessa härar rekryterades i Tyskland och förplägades av Tyskland. Räkna man däremot med de oerhörda brandskattnings- och kontributionssummor, som Gustav Adolf lade på de tyska furstarna och städerna, så snart de föll i hans våld, och de tullintäkter, som genast upptogs i de erövrade hamnarna och vilka enligt samtida uppgifter belöpte sig »icke blott till 15 å 30 utan till 40, ja, t. o. m. 50 procent», så förstår man klagan i ett tyskt flygblad från år 1636: »Koppar har ni fört ut ur ert land men guld och silver har ni fört in. Sverge var före kriget av trä och strå, nu är det av sten och präktigt utstofferat.» En flygskrift vald på en slump, icke skriven från någon ensidig partiståndpunkt utan vilken såsom en »tysk Brutus» gav de tyska massornas gryende klarhet över de underbara räddare, som kom till dem från alla himmelens väder, det lika riktiga som torra uttrycket: Summa summarum: envar, vem han vara månde, sökte bara sitt eget bästa.

5. Gustav Adolfs tyska fälttåg.

Till Gustav Adolf-legendens skimrande såpbubblor hör också frasen om den »lilla hjältehar», med vilken konungen ska ha »räddat evangelium». Han landsteg mycket riktigt bara med 13,000 man i Pommern men hade genom att i tid sända förstärkningar sörjt för att hans här snart steg till 40,000 man, en för den tiden mycket ansenlig makt. Med den började han »sjökantens rensande», erövringen av Pommern och Mecklenburg, fördrivningen av de kejsarliga trupperna från Östersjökusten.

Han hade för dessa första framgångar att tacka inte så mycket sin överlägsna krigskonst som förräderiet av tyska furstar: dock ingalunda eller åtminstone inte i främsta rummet förräderiet av protestantiska furstar. De tyska samtida betraktade Gustav Adolfs infall i Tyskland helt enkelt som det var: som en främmande konungs erövringskrig. De lät inte lura sig av hans vackra fraser om evangeliets räddning, varmed han nu började häftigt slå omkring sig. Det öppna understödandet av en främmande erövrare på tysk mark var ett förräderi, som ända hittills den tyska furstehistoriens mörka blad ännu ej befläckats med. T. o. m. hertigen av Pommern, en svagsint åldring som — såsom Gustav Adolf sade — ville »dricka sin ölsvätt i lugn», underkastade sig endast den svenske erövrarens vapen.

De protestantiska kurfurstarna av Brandenburg och Sachsen, på vars avgörande det att börja med hängde, ville inte veta av något förbund med Gustav Adolf. Endast i Hansa-städerna fanns det sedan de börjat ansättas hårt av Wallenstein, ett svenskt parti. Till seger kom det i Magdeburg. I detta viktiga ärkestift, den dominerande positionen i Nord-Tyskland, som hohenzollernska och wettinska prinsar grälade om, hade det gjorts en brutal början med genomförandet av restitutionssediktet och kejsaren gjorde för en av sina yngre söner anspråk på ärkebiskopsvärdigheten. Staden Magdeburg själv var söndersliten av partier, gamla staden fylld av kommersiell rivalitet mot förstäderna, det patriciska och det plebejiska elementet åtskilda av skarpa klassmotsättningar. Under dessa förvirrade förhållanden lyckades det den hohenzollernske pretendenten Christian Wilhelm, en osedvanlig stackare, som två år senare blev katolik och överlöpare till kejsaren, att genom en kupp skaffa Magdeburg i svenska partiets händer. Gustav Adolf sände därpå en av sina mest förtrogna officerare,

hovmarskalken och översten von Falkenberg, till Magdeburg för att hålla staden tills han själv kunde komma och besätta den. Tills vidare hindrade honom det brandenburgska och sachsiska motståndet,

Fastmer var det de katolska furstarna, som visserligen inte understödde Gustav Adolf men — vilket kom på ett ut — avväpnade kejsare och rike. Vid samma tid som Gustav Adolf landsteg i Pommern, begav sig kejsaren till en kurfurstedag i Regensburg för att vinna kurfurstarnas understöd för kriget mot Frankrike och Sverige liksom speciellt för valet av sin son som tronföljare. Max av Bayern och de andliga kurfurstarna kom själva tillstådes, de protestantiska var representerade genom gesandter, vilka genomgående spelade en biroll. De krävde upphävandet av restitutionседiktet, något som kejsaren och Ligan gemensamt avlog. De egentliga frågorna avhandlades mellan kejsaren och Ligan. Ligan hade befordrat den kejsarliga maktens stärkande så länge denna makt verkade i dess intresse, men den hade blivit av helt annan mening då Wallenstein ställde kejsarns makt på egna fötter och gick fram på alldeles samma sätt över de katolska furstarna som över de protestantiska. Minskning av den kejsarliga hären och avlägsnande av den »skadliga människan: Friedländaren» från överbefälet: det var deras första motkrav. Vidare skulle kurfursten av Bayern som Ligans huvud och kejsarens fältherre föra kriget mot de svenska inkräktarna. Kriget med Frankrike ville Ligans furstar överhuvud inte alls veta av. De spelade sedan länge under täcke med Richelieu, de hade lovat honom rikets avväpning och avslutande av Mantua-kriget; på deras föranstaltande uppenbarade sig en fransk beskickning i Regensburg för att förhandla om fred. Richelieu hade skickat med sin mest förtrogne rådgivare, pater Joseph, som med diabolisk skicklighet representerade det franska intresset på den tyska furstedagen.

Wallenstein själv gick under tiden helt upp i sina stora planer. Han fruktade inte kriget med Frankrike och hade förberett sig på det; mot den franskvänlige påven lät han falla det hotande ordet: Sedan hundra år har Rom inte plundrats, nu måste det vara ännu mycket rikare än då. Det var ett lockande mål att genom de kejsarliga vapnens makt återföra de genom landsfurstligt förräderi förlorade biskopsdömena Metz, Toul och Verdun till riket; Wallenstein torde också ha talat om sitt blivande huvudkvarter Paris. Men med alla sina fantastiska drömmar var han på intet sätt någon fantast. Så snart de kejsarliga trupperna stormat Mantua och återställt det kejsarliga anseendet i Italien och så snart Gustav Adolfs infall i Tyskland var oavvändbart, rådde Wallenstein till en ärofull fred med Frankrike för att spränga den anti-habsburgska koalitionen: »Om det blir fred i Italien, då är alla huset Österrikes fiender i säcken.» Wallenstein visste inte — och det är ingen skam för honom, att han inte ens anade det —, hur intimt de katolska furstarna redan inlåtit sig med Frankrike. Efter utjämningen med Frankrike ville han dra till sig de kejsarliga trupper, som hade kämpat i Italien, och med oemotståndlig makt jaga svenskarna tillbaka över Östersjön: sedan vore den kejsarliga makten mer glänsande än någonsin återställd i Tyskland.

Som en gång förut på städerna så slog det nu slint på furstarna. I det avgörande ögonblicket trängde åter det partikularistiska intresset igenom. Vad hade habsburgska huset för nytta av den monarkiska makten, om det inte kunde ärva den från far till son? Och sonen kunde efterträda fadern endast genom kurfurstarnas val. Men kurfurstarnas ligistiska majoritet förklarade, att om Wallenstein inte avskedades skulle de hellre välja den franske kungen till kejsarens efterträdare. Kejsaren hade intet annat val: han måste avskeda Wallenstein, måste avskeda en del av sin här. Med stor möda uppnådde han bara, att resten av hans trupper icke ställdes under Ligans huvud utan under dess fältherre: Tilly skulle kommendera de kejsarligistiska trupperna emot Sverige. Däremot vägrade furstarna kejsaren motprestationen: hans son valdes icke till hans efterföljare. Vidare slöts visserligen freden med Frankrike, men Richelieu vägrade godta sina fullmäktiges i Regensburg avtal. Kejsaren måste fortsätta det

italienska kriget, och då han med hänsyn till Gustav Adolfs snabba framträngande inte kunde förfölja det, så var han, som han klagade, tvungen till en »oantaglig, alldeles motbjudande fred» med Frankrike. Å andra sidan avslöt Frankrike det länge planerade för bundsfördraget med Sverge, inte till den protestantiska religionens skydd utan för att garantera Sverge Östersjön, för att bevara den tyska söndringen, för att förstöra den kejsrerliga makten; Gustav Adolf förpliktade sig uttryckligen att bevara vänskap eller åtminstone neutralitet med Bayern och Ligan, om de gjorde detsamma.

Kejsarens fruktansvärda nederlag i Regensburg var den verkliga orsaken till Gustav Adolfs segerrika framträngande i Tyskland. När i våra dagar den katolska tyska pressen smädar Gustav Adolf som devastator Germaniae, Tysklands ödeläggare, måste man erinra om, att Gustav Adolf kunde ödelägga Tyskland endast genom de katolska furstarnas förräderi mot kejsaren och riket. Så länge grälet i Regensburg varade, var det ingen stor prestation av Gustav Adolf att med sin välrustade här slå de kejsrerliga truppernas enskilda avdelningar vid Östersjökusten. Men även sedan fick han inte emot sig någon jämbördig motståndare eller någon jämbördig makt sådan han, om inte Ligans förräderi varit, skulle ha funnit i Wallenstein och dennes härar. Dessas avskedade trupper löpte i stället över till honom och förstärkte hans styrkor. Tilly själv var en tapper krigare och visst inte den råa slagskämpe som de protestantiska historieskrivarna förfalskat honom till, men han var en medelmåttig fältherre, tyngd av ålder, utan varje politisk insikt, den hjälplöst hit och dit vacklande tjänaren åt kejsaren och Ligan, två herrar av mycket skilda intressen. Hans kloka och djärva underfältherre Pappenheims brev är en förintande kritik av hans ömkliga krigföring. I stället för att med hela sin styrka antingen kasta sig mot Magdeburg eller vända sig mot Gustav Adolf försökte han med otillräckliga krafter göra både det ena och det andra. Efter att i onödan ha förlösat dyrbar kraft och tid beslöt han sig äntligen för den lättaste uppgiften: att slå ned Magdeburg. Den 10 maj 1631 stormade han staden tack vare Pappenheims krigskonst och tack vare även förrädarna inom stadsmurarna, men segerpriset föll som torrt fnöske i hans hand. Magdeburg gick upp i lågor och det blodiga eldskenet från den fruktansvärda katastrofen lyste svenskarna till nya segrar.

Till Magdeburgs fall knyter sig två stridsfrågor, om vilka hela bibliotek av mestadels mycket värdelös makulatur har skrivits ihop. Den första frågan lyder: Kunde Gustav Adolf ha undsatt staden? Den frågan upplöser sig i grund och botten i frågan: Var Gustav Adolf en troshjälte eller en erövrare? Om han var en troshjälte, så var det honom inte bara möjligt utan därtill inte ens något vågspel att undsätta staden. Var han en erövrare, vars svenska intresse dominerade allt och för vilken det protestantiska intresset var av noll och intet värde, så har han från erövrarståndpunkt inte presterat ett så dåligt försvar, då han yttrade att sådana förpliktelser, som han ingått ifråga om Magdeburg, »icke vore att förstå så absurt, att han blint skolat smälla till, i onödan riskerat sig och sin stat och därmed icke så mycket undsatt den goda staden som fastmer ramlat överända med den». Att »förstå absurt» är nu en gång de glorrika erövrarnas malör, och att »förstå absurt» är nu en gång olyckan för de människor som litar på deras bredmunta löften. Den andra frågan lyder: Vem var det som tänkte på Magdeburg? Den kan inte avgöras med säkerheten hos ett rättsligt bevis, men med den historiska visshet, varmed i vår tid envar säger: ryssarna, inte fransmännen antände 1812 Moskva, måste den besvaras: svenskarna, icke de kejsrerliga är Magdeburgs brandstiftare. Eller ännu noggrannare: *svensken* överste Falkenberg, Gustav Adolfs förtrogne adjutant.

Tilly var intet geni, men han hade måst vara en fullständig narr, om han lagt i aska den viktiga plats, som han just med yttersta kraftansträngning hade erövrat. Han lät plundra staden, liksom Gustav Adolf efter stormningen av Frankfurt an der Oder och Würzburg lät plundra dessa städer: plundringen av stormade platser var den tiden barbarisk men allmän soldaträtt.

Visserligen plundrades och mördades det i Magdeburg t. o. m. utöver det den tiden vanliga avskyvärda måttet, men bara därför att den över allt uppflammande brandfacklan löste upp de sista resterna av disciplin i den stormande hären. Påtänt denna fackla har Tilly icke. Han själv gjorde redan på brandplatsen de belägrade ansvariga för Magdeburgs brand, speciellt också enligt fångarnas utsago, och riktigheten av hans åsikt erkännes i våra dagar också av alla något så när allvarliga protestantiska historici. Falkenberg föll vid stormningen, men med detta skenbart klassiska vittne är emellertid inte mycket förlorat. Sådana »hjältedater» är av något brännbar natur, och deras upphovsmän är därför inga klassiska vittnen. Rostoptsjin, Moskvas guvernör, berömde sig i det första framgångsruset högljutt av att ha anstiftat Moskvas brand och gjorde därför anspråk på orden och ära, men under senare år, och t. o. m. i förtroliga brev, påstod han på det bestämdaste, att det var Napoleon som låtit antända staden och sedan mot bättre vetande skjutit skulden för det ohyggliga dådet på honom. Att Falkenberg skulle varit instruerad till brandanläggningen av Gustav Adolf, därför föreligger intet som helst bevis. Men i den allmänna ramen av hans krigföring passade den helt och fullt, och dess frukter skördade han.

Ty den jäsning, som redan genom restitutionседiktet framkallats i den protestantiska befolkningens massor, stegrades på oberäkneligt sätt genom katastrofen i Magdeburg. Ångesten för de kejsarligas »magdeburgiserande», oron att överallt i Nord-Tyskland »den magdeburgska tragedien kunde bli agerad», grep envar enskild i hela hans väsen. Icke omedelbart gagnade denna stämning de svenska erövrarna: att börja med skadade den dem till och med, ty mistroendet mot Gustav Adolf växte emedan han från protestantisk sida beskylldes att inte tillbörligt ha understött Magdeburg. Men den oöverbärliga fasan inför den kejsarlig-ligistiska soldatesken måste i längden verka till förmån för den ende räddare, som under givna förhållanden fanns från dessa fiender. Hela läget hade skärpts och var nu en enda stor villervalla.

Kurfurstarna av Brandenburg och Sachsen kunde inte längre bibehålla den neutrala hållning, varmed de hittills hade sökt slingra sig mellan plikten mot riket och ängslan för Gustaf Adolf. På deras huvuden vältrade Gustav Adolf offentligt skulden till Magdeburgs fall; de hade genom sin tvetydiga ställning hindrat honom att bryta sig fram till Magdeburg. Med extra hjälp av en smula våld gav sig att börja med Brandenburgaren, darrande och tvekande, ty han var en bedrövlig svag stackare som redan från Pillau kände sin herr svågerns »vänskapliga» konster och samtidigt hade den uppriktigaste respekt för kejsarens långa arm. Personligen var sachsaren av samma kaliber: »Bierjörgel», som han allmänt kallades och om vilken folket sade, att hans ölfat i Merseburg var honom kärare än protestanternas välgång, och hos vilken en diplomat prisade det som ett under av den gudomliga allmakten om han någon gång skulle vakna upp ur sin eviga slöhet till ett nyktert ögonblick. Han ägde hela den tillgivenhet för kejsarhuset, som besjälade sachsiska kurfurstarna sedan förräderiet mot deras Ernstska kusiner, och som lockbete höll kejsaren framför honom de bägge Lausitz. Men restitutionседiktet skulle ta ifrån honom biskopsdömena Meissen, Naumburg och Merseburg, där det bryggdes så gott öl, och ärkebiskopsdömet Magdeburg hotade också att glida ifrån honom innan han ännu rätt hade fått det i sin hand. Så vacklade han hit och dit, tills Tillys skarors omilda hot mot hans länder lät honom ramla i Sverges armar. De sachsiska trupperna förenade sig med den svenska hären; den 7 september 1632 föll avgörandet vid Breitenfeld. De väldiga härmassor, med vilka Tilly på gammal spansk metod ännu stred, krossades med sina elefanttramp lätt de sachsiska regementena och »Bierjörgel» flydde andlöst från slagfältet, men Gustav Adolf återställde kampen med sina krigsvana trupper; genom deras rörliga taktik kastade han in den kejsarligt-bayerska härens oformliga massa i ett hopplöst nederlag. Det var ett avgörande slag. Gustav Adolf behärskade Nord-Tyskland och Syd-Tyskland låg som ett värnlöst byte framför honom.

Man har förebrått honom, att han inte utnyttjade detta glänsande läge och marscherade på Wien för att med svärdet i hand diktera kejsaren freden. I den formen är förebråelsen överdriven, ty så långt räckte den svenska kungens makt inte på långt när att han ens förmått slutgiltigt slå ned Österrike. Hade han slagit in på den vägen, så hade han förr eller senare upplevat sitt Kolin, liksom över etthundra år senare den preussiske kungen, som i slaget vid Prag trodde sig ha slagit ned huset Österrike och i sitt vanvettiga självbedrägeri trodde sig kunna diktera freden på Wiens murar.

Men även om formen är överdriven, innehåller den förebråelsen den riktiga tanken, att Gustav Adolf efter slaget vid Breitenfeld hade måst söka freden. Han hade då nått vad han överhuvud kunde nå: han hade sopat bort de kejsarliga vapnen ur norra Tyskland och därmed befriat sitt kungarike från det tryck, som hotade att beröva det andan; han kunde tvinga kejsaren att avstå från restitutionediktet och därmed varaktigt binda de nord-tyska furstarna vid sitt intresse. Och t. o. m. om han varit en »troshjälte», så hade han nu kunnat garantera protestantismen dess fulla jämlikhet med katolicismen. Därpå tänkte han emellertid inte alls utan hans tomma rovnatur avkastade nu sina sista höljen; han företog ett stort plundringståg med den dubbla faran, att han därigenom riskerade sitt förbund med Frankrike och gav kejsaren nödig tid att samla nya krafter, som hans kraft inte längre var vuxen.

Efter drabbningen vid Breitenfeld uppträdde Gustav Adolf öppet som erövrare. Den sachsiska hären sände han till de österrikiska arvländerna för att hålla fiendskapen stark mellan kurfursten och kejsaren; själv bröt han »svartrocksgatan» fram över Thüringen-skogen till Franken mot de rika andliga stiftet i Main-trakterna. Det var ett rovtåg med omättlig vinst men tröttande entonighet; i sin sachsiska bundsförvants Thüringen-besittningar härjade och raserade Gustav Adolf likaväl som i de biskoparna av Bamberg, Würzburg och Mainz tillhöriga områdena; då kurfurstarna framställde sina klagomål, förklarade han helt enkelt: krig är krig och soldater är inga klosterjungfrur. Där han stötte på motstånd, där hotade han med »eld och svärd», men också med att »sveda, bränna, plundra och mörda», med ett program som han utförde samvetsgrant där motståndet ej uppgavs. Neutralitet gällde som fiendskap. Underkastelse i tid belönades med tunga kontributioner, utlämnande av proviant och rekryter, befästa platser o. s. v. Kloster var under alla omständigheter fågelfria. Deras invånare fördrevs, deras ofta kolossala skatter tömdes till sista hellern, deras jordegendom skänktes till konungens pålitliga kreatur. Biskopens av Würzburg dyrbara bok- och handskriftsamling gick till Uppsala universitet, som ihågkoms med ytterligare mångt liknande rov. De erövrade områdena måste hylla svenska kronan, kungen förfogade över dem som över svenska län, upprättade nya myndigheter, kort sagt: det kan inte tänkas en pina som inte Gustav Adolf tillfogade de olyckliga befolkningars samvete och välfärd, andliga och kroppsliga väl, vilka han enligt sin trovärdiga försäkran befriade från »papisternas opassande bedrägeri och blinda tryck».

Vintern 1631-1632 höll konungen ett glänsande hov i Mainz. Emellertid nådde honom också här de första varningarna, att han hade överskridit kulmen för sina framgångar. Liksom överhuvud med hans alltför starka maktillväxt var Frankrike speciellt missbelåtet med att han fört in kriget på »svartrocksgatan», på Ligans områden. Ligan var Frankrikes skyddsling inte mindre än Gustav Adolf; bägge var pålar i Habsburgs kött. Från början hade Richelieu bemödat sig att upprätthålla vänskap eller åtminstone neutralitet mellan Gustav Adolf och Ligan, och nu återupptog han på nytt dessa bemödanden. Men Gustav Adolf tänkte inte på att så lätt uppge sina erövringar i »svartrocksgatan»; på hans hårda villkor kunde ligisterna inte gå med. Förhandlingarna förde bara till en sprängning av Ligan. De andliga furstarna flydde, där de inte hade blivit bortjagade av Gustav Adolf, under Frankrikes skydd, medan kurfursten av Bayern slöt sig intimt till Österrike för att fortsätta kriget mot Sverge. Men även eljes

saknades det inte allvarliga kontroverser mellan Sverige och Frankrike, vars sändebud Gustav Adolf än en gång hotade med att han ägde ännu en god vän i storturken.

I själva verket rustade sig Turkiet stimulerat av Sverige för att falla in i de österrikiska arvländerna. Och samtidigt vägrade påven att slunga ut bannlysningsstrålen mot Gustav Adolf. Vilken sällsynt lycka för en evangelisk gudskämpe att ha två så välvilliga beskyddare i påven och sultanen! Österrike hade överallt i Europa förgäves knackat på för att få nya allianser; endast med Spanien hade det lyckats att knyta det gamla förbundet ännu intimare, och det önskade nu, att påven skulle ge de gammalkatolska makterna sin välsignelse mot kättarkonungen. Men Urban VIII var obönhörlig. Förgäves riktade sig i det offentliga kardinalkollegiet kardinal Passmann som österrikiskt och kardinal Bordia som spanskt sändebud till honom med häftiga förebräelser; påven höll fast vid, att kriget inte vore något religionskrig och om Gustav Adolf sade han: Gud själv har väckt upp honom, att han må beskydda oss! Ja, efter Gustav Adolfs död höll påven en sorgemässa för hans själ i Vatikanen. Klokare än ifråga om sina försök att få påvens välsignelse handlade kejsaren, då han åter utnämnde Wallenstein till sin generalissimus. Ligans kurfurstar hade rymt fältet och bayraren hade blivit mör. Med betydligt utvidgade fullmakter övertog Wallenstein sin gamla post; någon ny kurfurstedag på Regensburg skulle inte hota honom; den här gången ämnade han genomföra sitt program med eller utan kejsaren och om så behövdes också emot kejsaren.

Så snart Wallenstein steg fram på skådeplatsen, bleknade Gustav Adolfs lyckostjärna. Han kastade ännu en gång överända Tilly, som ville hindra hans inbrott i Bayern och föll i den kampen, och han härjade ännu en gång som en vandal i Bayern. Men sedan måste han ta upp kampen med Wallenstein. Wallensteins krigsplan var lika enkel som klar. Han hade med sitt häpnadsväckande organisationsgeni hastigt fått på fötter en ny här och drivit ut sachsiska hären ur Böhmen; hans avsikt var nu att tränga fram i Sachsen för att förmå Gustav Adolf att till kurfurstens skydd lämna södra och västra Tyskland eller, om han inte komme, förmå den vindflöjel-vinglige och redan halvt vunne kurfursten att ansluta sig till kejsaren. I bägge fallen hängde Gustav Adolfs sydtyska erövringar i luften.

Här är inte plats att närmare följa konungens förflyttningar fram och tillbaka under intrycket av den hotande faran; det var Wallenstein som helt och hållet dirigerade krigets gång. I öppet fältslag stötte de på varann två gånger. Mot Wallensteins läger i Minnberg bröt Gustav Adolf av sig hornen; vid Lützen den 6 november 1632 föll han i vilt handgemäng.

6. Gustav Adolfs historiska ställning.

Om Gustav Adolfs personliga ställning känner vi relativt lite. Men detta lilla är icke osympatiskt. Han var fri från de grova laster, i vars dy de tyska dvärgfurstarna vältrade sig, och i bildning stod han högt över dem. Naturligtvis blir han inte heller sämre genom att det är en löjlig inbillning av hans dyrkare, att han kom som en troshjälte farande in i Tyskland. Hade han gjort eller bara velat göra vad det förmenas att »världen beundrar hos honom», så hade de svenska junkrarna spärrat in honom på dårhus och det med rätta.

Hans historiska ställning bestämmes av de historiska förhållanden, i vilka han levde. Den adliga militärmonarkien är en efterbliven samhälls- och statsform; den var det till en viss grad också redan på Gustav Adolfs tid. Men den var i alla fall alltjämt en avancerad statsform i jämförelse med den polska adelsdemokratien, som ruttnade i feodal gytty, och gent emot ryssarnas primitiva barbari. I kampen med Polen och Ryssland steg Sverige upp till Östersjöstormakt. I kampen med Danmark, som stod på lika kulturnivå, skördade det inga lagrar. Bägge länderna måste hålla till godo med de tyska anspråken på Östersjön. Historiskt stod frågan nu inte så, huruvida Danmark eller Sverige vore starkt nog att slå ned Tyskland, ty det

kunde det under inga förhållanden bli tal om. Utan det gällde, huruvida Tyska rikets inre upplösningssprocess någonsin kunde gå så långt, att det prisgaves åt Danmarks eller Sverges rovlustnad. När Danmark angrep, höll riket ännu med yttersta nöd samman i sina fogar; därför att det avväpnades av sina egna lemmar. Men att Tyskland skulle kunna behärras av Sverige, det kunde under inga omständigheter tänkas. Sverige kunde bara plundra ut Tyskland och på det viset skapade det sig en mycket förgänglig stormaktsställning. Ty rov är nu en gång icke — det har den borgerliga ekonomin velat lära oss — något produktionssätt. Lätt fångat, lätt förgånget, och ömkligt nog störtade Sverige från den maktens tinne, det nätt och jämt uppnått. Dess historiska ställning på 1600-talet var alltigenom bara en episod.

I enlighet därmed var Gustav Adolfs historiska ställning också bara alltigenom av episodnatur. Intet är mer dåraktigt än att jämföra honom med historiska gestalter, som var verkställare av stora samhälleliga revolutioner. Napoleons erövringar försvann genom händerna på honom, men han har med järnkvast sopat bort massor av feodal bråte, som hotade att kväva den europeiska kulturen, och med hänvisning därtill kunde han på sin ensamma ö med skäl säga: Den som smädar mitt minne biter i granit. Men vad finns det nu ens tillnärmelsevis att säga av den sortens beröm om Gustav Adolf? Vill man kanske komma med, att han räddade lutheranismen i Tyskland? Nej, det är för det första inte sant, och för det andra: om det vore sant, så har Gustav Adolf för Tysklands räkning för ett par århundraden förevigat ett system av olycksalig fördummelse, och det må djävulen tacka honom för!

Som fältherre och statsman var Gustav Adolf den verkställande armen åt den svenska adeln. I allmänhet bråkade han inte utan böjde sig snällt, när hans kansler Oxenstierna läxade upp honom, att han skulle inte göra upp några »konfusa» planer, som dock icke kunde utföras. Liksom han i förväg med junkrarna genomdebatterade planen till den tyska expeditionen ända in i de avlägsnaste möjligheter och försäkrade sig om deras bifall i alla detaljer, innan han utförde den, så inhämtade han också från Tyskland till varje viktigt steg som han tog bifall av den junkerregering, han tillsatt i Sverige, och ur dessa papper kan man i minsta atom vederlägga sagan om honom som troshjälte. Gustav Adolfs beroende av junkerdömet gav hans s. k. »geniala individualitet» föga spelrum, men det lilla man upptäcker därav gör intet lyftande intryck.

Detta, att han som fältherre hade en stark åder av flibustier eller på svenska sjörövare, får visserligen inte tillskrivas hans personliga karaktär: utan den svenska monarkiens hela krigföring. Tyvärr tycks han emellertid inte alls känt detta sorgliga tvång som något tvång. När han hotade med »sveda, bränna, plundra och mörda», så skedde det med ett sällsynt behag, som omöjligt kan verka tilldragande på den moderna kulturmänniskan. Man må kalla det »hjältmod» att han fann sin död mitt i drabbningens tummel, att han i det bayerska fälttåget steg fram till de fientliga förposterna och gäckades med att fråga dem: Monsieur, vad har gubben Tilly för sig? — som fältherre placerade sig Gustav Adolf därigenom mycket lågt, även för sin tid; han ställde sig djupt under Wallenstein, som var honom överlägsen i allt och aldrig förde kriget för krigets egen skull. Överallt där hans politiska syften tillät det föredrog Wallenstein freden framför kriget, de fredliga medlen framför de krigiska. I motsats till honom var Gustav Adolf en hänsynslös gåpåare, en sjökonung som gick plundrande fram över länder och hav, ingen erövrare som grundade nya riken.

Det är heller inte hans utan Wallensteins förtjänst att ha, om inte genomfört så åtminstone eftersträvat en högre och mänskligare art av krigföring. Befordrat krigföringen har Gustaf Adolf genom taktiska reformer, som mestadels gick ut på en större rörlighet för armén. Men han har inte tänkt och kunde heller inte tänka på att röra vid den dåtida krigföringens rötter. Det pris, som han efteråt fått i detta hänseende, vilar på ett grundligt missförstånd.

Militärmonarkier leder alltid till tekniska förbättringar i krigshantverket; det är den ensidiga intensiteten, som hanterar ett visst verktyg så mycket skickligare ju längre den handhar det. Däremot kan militärmonarkier aldrig omändra sin tids krigsföring, vilken ju har sina rötter i samma historiska förhållanden som den själv. Kung Friedrich drev sin tids krigsföring till den högsta tänkbara fulländning, men innan den preussiska armén kunde anta en ny krigsföring måste kung Friedrichs monarki kastas överända.

Föreställningen, att Gustav Adolf i spetsen för en här av gudshänfödda svenska bönder skulle stormat in i kejsarens hopar av köpta soldater, tål inte vid någon allvarlig kritik. När han bröt upp mot Tyskland, bestod hans här till hälften av soldenärer, som värvats i alla herrars länder; på tysk mark rekryterades den i enlighet med Gustav Adolfs program från Tyskland, bland med våld tvingade eller utsvultna bönder och hantverkare eller också bland den internationella soldatesk, som i dag tjänade under en fana, i morgon under en annan och som sedan 30-åriga krigets början redan hade svällt ut till en fruktansvärd lands plåga. Fångar stoppades genast in i leden som soldater. Det torde nog vara riktigt, att till sist knappast var tionde man i de svenska härarna var svensk. Naturligtvis är också Gustav Adolfs berömda manstukt i det väsentliga och speciellt ifråga om moralen en fabel. Att han vid sina erövringståg sökte i möjligaste grad inskränka de dåtida härarnas tross och därför speciellt inte ville tolerera några kvinnor i hären, att han var han bröt in i främmande länder översvallade av högtidliga försäkringar att hans soldatesk inte skulle kröka ett hår på de fredliga invånarnas huvuden, det är ju något som hörde till pjäsen, och man måste medge blygsamheten hos de människor, som i dessa så ytterst vanliga erövringspraktiker beundrar ett utflöde av protestantiskt gudsbarnaskap. Men allt detta låg mycket nära till dels förhållandena, dels också konungens vilja.

Så länge han inte var ense med Brandenburg och Sachsen, hade han det mest trängande intresse att upprätthålla den strängaste disciplin i sin här, och med de order han då utgav menade han säkert fullt allvar. Men redan då skrev han i ett förtroligt brev till Oxenstierna, att hans armé vore i den sorgligaste belägenhet, han hade inga medel att tillfredsställa fotfolk och rytteri, han måste till sin stora förtrytelse se alla excesser äga rum och svävade ändå dagligen i fara för myteri. Efter slaget vid Breitenfeld hade han heller inte längre viljan att hålla sina soldater till någon som helst manstukt; vi har redan hört det bevingade ord varmed han tillbakavisade sin sachsiske bundsförvants klagomål över de svenska plundringarna på sachsiska områden. När sedan Wallenstein satte honom i en svår klämma vid Nürnberg, blev han visserligen åter helvetiskt gudfruktig. En deputation från staden Nürnberg, vars bistånd han trängande behövde, befullmäktigade han att genast hänga varje plundrande man i ledet; han försäkrade deputationen, vad det gjorde honom ont, att det vid alla plundringar i vänners land alltid hette, att svensken gör det och svensken gör det. Inom parentes ett ovillkorligt erkännande, att »svensken» redan då åtnjöt mordbrännarens till ordspråk blivna rykte. Till sina tyska officerare sade Gustav Adolf: »Jag vantrivs så hos er, att jag hellre vill vakta suggorna i mitt kungarike än jag tänker umgås med en så förvriden nation.» Som protestantisk troshjälte måste Gustav Adolf redan äga en duktig dosis protestantiskt hyckleri. Man måste se honom på nävarna, inte på munnen, sade Wallenstein.

Som statsman — såvitt han överhuvud kunde uppvisa individuella färdigheter — står Gustav Adolf lika medelmåttig som i egenskap av fältherre. Den långvariga striden om hans yttersta politiska syften är alldeles meningslös därför, att han överhuvud inte hade några sådana syften. Den svenska militärmonarkiens beslut att inte låta det uppstå någon stark makt i Norra Tyskland var från dess ståndpunkt motiverad: men hur den skulle utföras och genomföras, det hade han aldrig gjort sig en klar föreställning om. Grunderna och gränserna för sina framgångar tänkte han aldrig allvarligt över. Han levde politiskt ur hand i mun, återigen till

stor åtskillnad från Richelieu och Wallenstein, vilka hade ett stort klart mål för ögonen, på vars uppnående de inriktade sina politiska aktioner. Det är lönlöst att överhuvud bestrida, att Gustav Adolf spekulerat på tyska kejsarkronan: en av hans underhandlare har uttryckligt förklarat det i en officiell underhandling. Men givetvis fullföljde han inte heller den tanken med någon som helst konsekvens. Enligt Oxenstiernas påstående ville han grundlägga ett stort skandinaviskt rike, som skulle omfatta Sverge, Norge, Danmark och Östersjöländerna, vilket knappast i mindre mån var framtidsmusik än tyska kejsarkronan. Gustav Adolf själv har så tydligt som möjligt utlåtit sig därhän, att han ville kapa Pommern och Mecklenburg, men i egenskap av tysk riksfurste och ledare för en corpus evangelicorum, alltså av de protestantiska furstarna och städerna, vilket skulle betytt Tysklands beständiga sönderslitning. Till lön för denna snygga plan har också tyska protestantiska historieskrivare prisat honom övermåttan därför att han uppges ha velat skapa ett starkt Tyskland.

I en punkt bara är Gustav Adolfs historiska ställning storartad och alldeles ojämförlig. Han har lyckats med något som ingen erövrare före eller efter honom lyckats med, hur många erövrare än historien har att berätta om. Ett stort folk, vars dödsfiende han var och som han blodigt skändat in på bara benen, firar honom som en av sina hjältar.

7. 30-åriga krigets slut.

Gustav Adolfs död ändrade naturligtvis ingenting i händelsernas allmänna förlopp. Han hade överskridit höjdpunkten för sin karriär som erövrare. Den svenska adeln, som nu också formellt övertog ledningen av den svenska militärmonarkien, då Gustav Adolf endast efterlämnade en omyndig dotter, satte upp tillräckligt med diplomater och generaler, som var kungen mer än väl vuxna. Deras klassintresse höll dem också fast nog samman, fastare än de varit förbundna med konungen, vars romantiska kejsargriller och övriga »konfusa» planer snarare rubbade deras cirklar. Det bakslag, den svenska saken fick, låg i förhållandenas egen natur; Sverge kunde inte slå ned Tyskland, och i den saken hade Gustav Adolf inte ändrat något även om han levat längre.

Men lika lite kunde kejsarmakten upprättas. Så hopplöst eländigt var läget i Tyskland, att Wallenstein något över ett år efter Gustav Adolfs död föll för kejsarliga lönnmördares dolkar. Av alla partier, som kämpade med varann på Tysklands jord, kunde intet skapa avgörandet. Krigets tyglar föll i Frankrikes hand. På det svenska kriget, 30-åriga krigets fjärde period, följde som dess längsta och sista period det franska kriget. De svenska erövrarna var nu inte annat än soldenärer åt en makt, som var dem lika främmande som tyskarna. Men även häri hade en längre livstid hos Gustav Adolf ingenting ändrat. Han hade redan själv givit sig i Frankrikes sold för att ödelägga Tyskland, han hade tidvis förstått att lura sig och världen ifråga om detta förhållande, men hade aldrig förmått upphäva det. Det var inte hans död, som först skapade beroendet under Frankrike; den besparade honom bara den bittra förödmjukelsen att öppet bekänna sig till det.

Ännu huserade de svenska junkrarna över en halv människoålder på tysk jord och förvärvade sig bödelsäran som de värsta bland tyska nationens plundrare och skändare. Med outtömlig fantasi hittade de på nya marter för att pina fram den sista hellern. Ett hemskt rykte åtnjuter ännu »svenskdrycken», som en fattig protestantisk präst, som underkastades denna tortyr, har besjungits i ömkliga verser:

»Mistlaken etlich Mass
goss man, als in ein Fass,
mir in den Leib zur Stunden, vier Karels mich festbunden.»

(Gödselvatten några mått göt man, som i ett fat, i min kropp i timmar, fyra karlar höll mig fast.)

Andra tortyrmetoder var: att skruva skruvarna från pistolerna och på deras plats pressa in böndernas tummar; att gnida in fotsulorna med salt och låta getter slicka av dem; att binda händerna och med en genomborrad syl dra ett hästhår genom tungan och sakta röra det upp och ned; att binda ett rep med knappar i om pannan och dra till det bak med en käpp; att surra fast två fingrar vid varann och köra med en laddstake upp och ned mellan dem, tills hud och kött är avbränt in på bara benen; för att inte tala om de gräsligheter och avskyvärda ting, som ej kan i hyfsat tal utsägas och som förövades mot den kvinnliga befolkningen. Den tiden uppstod det ännu inte glömda barnrimmet »Bet, Kindchen, bet', morgen kommt der Schwed'» (Bed, lilla barn, bed, i morgon kommer svensken). En svensk general, greve Königsmark, förde så många vagnslaster guld och dyrbarheter till Sverge att han efterlämnade åt sin familj en årlig inkomst av 130,000 thaler, i nutida mynt ungefär 900,000 kronor. När en annan, Wrangel, fick kännedom om den äntligen slutna freden, trampade han ursinnig på sin generalshatt. Han hade ännu inte fått nog.

Ännu saknas det historiska arbete, som efter förefintligt och kritiskt sållat material i alla detaljer beräknar, vad 30-åriga kriget har kostat tyska folket. Endast det står över allt tvivel: aldrig har ett stort kulturfolk fått utstå en liknande förstörelse. Enligt de säkraste beräkningar gick mer än 3/, av befolkningen under: invånarantalet sjönk på de 30 åren från 17 till 4 millioner. I proportion härmed var förintelsen på alla det ekonomiska livets områden. Två hundra år kastades Tyskland tillbaka i sin utveckling, två hundra år har det behövt för att åter nå den ekonomiska höjd det hade vid 30-åriga krigets början. Stympad till alla lemmar och själv bara ett ruttnande lik låg tyska monarkien där. Det var bara det minsta, att Nederländerna och Schweiz slets loss ur det sista lösa sammanhanget med riket. I väster roffade Frankrike åt sig de rikaste områdena, i Norden rövade Sverge Odern, Elben och Wesers mynningar, och bägge länderna fick rätt att blanda sig i Tysklands angelägenheter. Kejsarens och rikets sista rest av auktoritet var oåterkalleligt borta. I restitionsediktets sönderrivning fick habsburgska huset den välförtjänta kvittensen på sin självmördande politik. De ekonomiska orsakerna till tyska reformationen fortfor alltså att verka: »ståndernas libertet» (frihet) triumferade över hela linjen. I furstarnas obetingade suveränitet, som sträckte sig ända till rätten att sluta förbund med utlandet, erhöll äntligen också tyska folket en glädjande pant på att med allt det oerhörda eländet, med all bottenlös skam var ännu inte eländets och skammens kalk tömd till dräggan.

Efterskrift.

Föreliggande bok, som i originalupplaga utgavs till Gustav Adolfs 300-åriga födelsedag, den 9 december 1894, omtrycktes 1908 i ny upplaga. I ett företal till denna meddelar Mehring en del uppgifter om Kaiser Wilhelms juridiska förföljelser mot skriften såsom smädlig mot Hohenzollarnas minne. Han ger också följande intressanta utläggning om protestantism och katolicism, som lämpligen må tillfogas den svenska upplagan av hans Gustav Adolf som efterskrift:

I Tyskland har den borgerliga kritiken i mån den ville vara allvarlig, särskilt stött sig på, att jag velat göra en »nationalhjärte» av Wallenstein. Utan en smula falskhet går det heller inte här för sig; jag hade uttryckligen skyddat mig mot att ha menat en »nationalhjärte» i ordets gängse moderna betydelse, genom inskränkningen: »försåvitt en nationalhjärte överhuvud var möjlig den tiden». Jag kan inte heller nu nöja mig med den borgerliga historieskrivningens gängse visdom, enligt vilken Wallenstein skulle varit en »hemlös condottier», en »historisk äventyrare». Wallenstein eftersträvade för Tyskland detsamma som samtidigt Richelieu

uppnådde för Frankrike: grundläggandet av den absoluta monarkien på nationell basis som en världslig enhet som stod över de kyrkliga motsättningarna. Man måste också här bedöma mannen efter tingen, men icke tingen efter mannen. Wallenstein var ingen äventyrare och fantast, som bara förstod att leka med stora ting, utan därför, att de stora tingen, dem han fullföljde i djupgående och vittomfattande planer, var omöjliga i Tyskland, råkade han in i en äventyrlig och fantastisk politik, som drog honom med i en tragisk undergång.

Richelieu var lika lite en idealfigur som Wallenstein, och som »förrädare» i den lojala historieskrivningens anda kunde han fullt ut mäta sig med denne. Han höll som Wallenstein ett praktfullt hov och besoldade också ett eget livgarde, i spetsen för vilket han uppträdde inför kungen. Richelieu var också, trots sin prästerliga värdighet, i likhet med Wallenstein härens generalissimus och anförde den i harnesk och med pistoler i hölstret, efter sin vilja och icke efter kungens. Men när de två männen fick ett så olika öde, berodde det på, att Richelieu bara behövde avsluta en redan halvfärdig, i Frankrikes ekonomiska förhållanden djupt rotad centralisation, medan Wallenstein inte längre kunde hindra en redan halvfärdig, i Tysklands ekonomiska förhållanden djupt rotad decentralisation.

Till en viss grad sammanhänger, skriver Mehring, härmed ett annat klander, som riktats mot mig även från vänner, att jag skulle målat protestantismen med allt för mörka färger gentemot katolicismen. Jag vill inte utan vidare påstå, att det klandret är alldeles obefogat; när man blivit uppfödd i rent protestantiska trakter och uppfostrad i protestantiska skolor, så har man, när man når fram till insikt i dessa religiösa motsättningar, lätt att döma mildare över de slag, man inte själv fått utstå. Därför är det väl heller ingen slump att de åsiktsfränder, som förebrår mig alltför stor fördomsfullhet gentemot protestantismen, har vuxit upp i katolska trakter och uppfostrats i katolska skolor, alltså å sin sida kanske dömer alltför gynnsamt om protestantismen. Det stöd, katolicismen tagit sig i min skrift, beklagar jag livligt.

Men i sak kan jag inte ändra mening. Protestantismen steg en gång in i historien som den religiösa förklädningen för en borgerlig och t. o. m. redan plebejisk revolution; så till vida betydde den utan tvivel ett historiskt framsteg, som det vore orätt och oklokt att förmörka eller förminska. Men den var just bara den ideologiska överbyggnaden på en ekonomisk utveckling, som skedde på det mest mångfaldiga sätt, icke utan svåra bakslag och tillbakasteg, och i enlighet därmed också omgestaltade dess tankevärld. Omvänt hävdade katolicismen sin gamla beprövade skicklighet att anpassa sig till de mest olika ekonomiska tillstånd och även åt historiskt framåt gående utvecklingar leverera det tankematerial, som de behövde. För att förstå dessa sekellånga strider räcker det inte med den enkla schablonen: här katolicism, där protestantism! Det är inte nog att berömma eller klandra den ena eller den andra utan man måste, som Spinoza säger, söka förstå såväl den ena som den andra, och just det har jag i min skrift försökt. Det må nu ha lyckats mer eller mindre väl, men metoden håller jag alltjämt för riktig och därför kan jag inte gå med på, att protestantismen har frihetselement i sig, vilka katolicismen fullständigt saknar, att protestantismens utformningshistoria skulle i alla fall med allt andligt armod hos de ledande dock äga ett folkligt, på bredden gående drag, att jesuiterna avsiktligt skulle ha försummat folkbildningen medan det protestantiska idealet att envar måste läsa bibeln dock alltid relativt gynnade denna folkbildning.

Som måttstock för det historiska omdömet räcker dessa allmänna satser enligt min uppfattning ej till; de passar under vissa historiska förutsättningar mer eller mindre men under andra inte alls. Var har då den borgerliga upplysningen slagit sina väldigaste slag och tillkämpat sig sina mest glänsande segrar? Inte i det protestantiska Tyskland och inte ens i det protestantiska England utan i det katolska Frankrike. Det i och för sig obestridliga faktum, att den borgerliga upplysningen, såvitt den överhuvud kom till liv i Tyskland, hade sina rötter i

landets protestantiska men icke i dess katolska delar, kan lätt leda till stora missförstånd, ehuru redan en blick på Frankrike visar, att denna företeelse dock hade en annan orsak än protestantismens friare världsåskådning.

Den sista möjligheten att upprätta Tyskland som en världslig monarki över de konfessionella motsättningarna hade med 30-åriga kriget slagit slint för alltid. Så vart det religiösa grälet bestående så att säga som konstituerande element i den tyska anarkien; på kyrkan stödde sig den världsliga despotismen, och det var kyrkliga maktmedel genom vilka den sökte befästa sig i de otaliga suveräna stater, Tyskland efter westfaliska freden hade blivit splittrat i. Därvid var förhållandet i de protestantiska länderna inte annorlunda än i de katolska, skillnaden var bara att den katolska världskyrkan ställde till förfogande helt andra maktmedel än de protestantiska landskyrkorna och att den österrikiska storstaten kunde hushålla med de katolska maktmedlen på helt annat sätt än de medelstora och små staterna med sin lilla påves bannstrålar. Den katolska reaktionen i Österrike var en förtrycksmaskin, som i ohygglighet men också i effektivitet vida överbjöd allt vad den protestantiska reaktionen kunde prestera. Men därför får inte förbises, att de protestantiska despoterna och deras andliga hantlangare i Tyskland inte saknade vilja, bara makt, för att framgångsrikt tävla med den katolska förebilden. Luthers efterföljare var ju ännu lydigare fursteknektar än de katolska prelaterna, och i fanatisk intolerans stod de dessa lika lite efter som i svartrocksinskränkthet. Medan insiktsfulla jesuiter, som Friedrich Spee, redan uppträdde mot häxprocesserna, sände ett berömt ljus vid Leipzigs protestantiska universitet ännu 20,000 häxor på bålet, samtidigt som han utmärkte sig för att ha läst igenom hela bibeln 53 gånger, vilket ju inte kastar något alldeles otadligt ljus på den intellektuella och moraliska verkan av denna lektyr. Senare vart visserligen en annan Leipzig-professor, Christian Thomasius, den mest verksamme bekämparen av häxprocesserna, men också han har ännu förklarat, att det vore furstarnas goda rätt att jaga ut över gränserna alla enligt deras åsikt kätterska undersåtar — och därmed rättfärdigades senare de österrikiska jesuiternas grövsta skändligheter.

Praktiskt kunde denna ädla konkurrens mellan katolsk och protestantisk förföljelselusta icke genomföras med samma tempo bara av den anledningen, att de protestantiska ivrarna inte kunde tillåta sig lyxen att avfolka de protestantiska despoternas mer eller mindre trångt begränsade besittningar, så som jesuiterna avfolkade Salzkammergut och andra österrikiska landskap. Sådana tvingande skäl hade deras »tolererans» också eljes; emedan den preussiske kungen ägde ett huvudsakligt rekryteringsområde i de andliga staterna så kunde i hans stater »envar bli salig på sin fason». Även den ömsesidiga rivaliteten mellan dessa kråkvinkeldespoter spelade därvid en stor roll; när Thomasius vart utäten ur Leipzig av de lutherska ortodoxerna, anställde honom den preussiske grannen i det närbelägna Halle för att locka Leipzig-studenterna över gränsen och inte på något sätt av »upplysnings»-intresse. Ty snart efteråt blev professor Christian Wolff fördriven ur Halle på ännu skymfligare sätt än Thomasius ur Leipzig — nämligen vid omedelbart vite av hängning — för en harmlös men av preussiske kungen missförstådd filosofisk sats.

Om alltså den borgerliga upplysningen kunde tränga fram i Tysklands protestantiska men icke i dess katolska länder och speciellt inte till Österrike, så beror detta inte på några »frihetelement», som protestantismen skulle ha framför katolicismen, utan på det faktum, att den protestantiska intoleransen inte kunde så hermetiskt spärra av gränserna till det område, den härskade över, som det var möjligt för den katolska intoleransen. Hur protestantismen för övrigt misshandlat den borgerliga upplysningen, alltifrån Thomasius och Wolff och ända till Kant och Lessing, är tillräckligt bekant. Braunschweigs protestantiske människosäljare ödelade Lessings ålderdom på alldeles samma sätt som Württembergs protestantiske människosäljare Schillers ungdom; men de protestantiska zeloterna presterade inte mindre

med angivandet av Herder och Kant; en av de tyska klassikerna, Winckelmann, tilltygade de t. o. m. så illa, att han inte fann någon annan stans att rädda sig än i katolska kyrkans sköte, vilken kyrka sedan också möjliggjorde för honom att utveckla sina geniala färdigheter.

Men det må vara nog med dessa antydningar. De visar väl redan tillräckligt, hur föga protestantismen i och för sig och en gång för alla har rätt att göra anspråk på ett företräde framför katolicismen; vad det gäller är alltid bara klasserna eller klassfraktionerna, som kämpar med varann under detta religiösa fälttecken, och de tyska furstarna, som på 30-åriga krigets tid, liksom före och efter detta, kämpade inbördes, var i sin katolska som i sin protestantiska fraktion jämbördiga med varann, om man också annars inte så lätt i historien träffar på ett byke jämbördigt med dem bägge.

(Översättning av Ture Nerman.)